

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

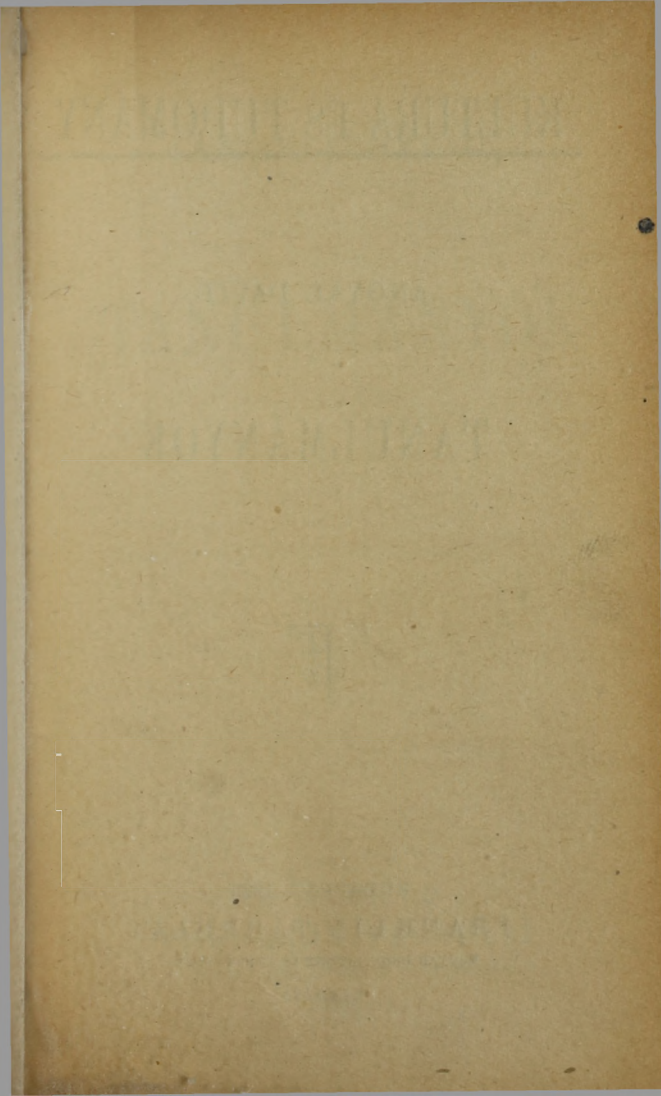

BUDAPEST, 1923

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

ANGYAL DÁVID

TANULMÁNYOK

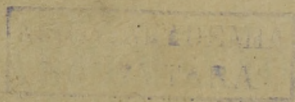
BUDAPEST, 1923

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

127481

SHAKESPEARE KISEBB KÖLTEMÉNYEI.¹

Irodalmunk illően lerotta tartozását ama szellem iránt, mely reá is, mint talán minden európai irodalomra, serkentően hatott. A magyar Shakespearen költészetünk három fejedelme, majd jelesebb íróink egész sora dolgozott és a tavaly megjelent utolsó kötet méltó előzőire. A nagy drámaíró epikai s lyrai költeményeit veszi benne a magyar közönség Lőrinczi (Lehr) Zsigmond, Szász Károly és Győry Vilmos fordításában. *Venus* és *Adonis* meg *Lucretia* átültetését Lőrinczi Zsigmondnak köszönjük. Lőrinczit közel hét év óta borítja már a sír és a feledés homálya, pedig megérdemelte, hogy emlékét meg-megújítsuk. Lőrinczen született; ugyanitt, Sopronban, meg Halléban járta a gymnasiumot és a theológiát, majd nevelősködött, tanárrá lett Pozsonyban, hol harminczadik évében meghalt. Rövid és zajtalan, de munkás és gyümölcsöző élet. Eredeti költeményeket is írt, melyekben a szerelemnek és hazafiságnak áldoz, ha nem is megragadó hangokban, de jelentékeny formai készséggel és menten a szenvedés minden ártalmától. Sokkal becsebbek azonban fordításai, melyeknek legnagyobb része még kéziratban van és talán ez évben ki fog adatni. Jóízlése, nagy készültsége s erős nyelv-

¹ Budapesti Szemle 1879.

érzéke jelesebb fordítóink sorába emelik. Ezeken fölül volt még egy jellemvonása, mely ugyan nem a legfényesebb, de bizonyára a legritkább emberi tulajdon. Lelkiismerettel végzett mindent, még a fordítást is s ennyiben nem mindennapi jelenség nálunk. Átallotta túltenni magát a nehézségeken, inkább megküzdött velük, noha tudta, hogy ez önfeláldozó munkát gyéren hálálja meg az elismerés. Volt annyi kegyelele, hogy szeretett költőinek eszméit meg nem hamisította és elég ildomos volt, hogy a maga ötleteit ne árulja nagy szellemek sajátjaként. Kora halálát özvegye s árvája gyászolja és gyászukat enyhíti mindazok részvéte, kik csak az ő fáradalmai árán élvezhetnek sok idegen remekművet. Még haláloságyán is javíttatott ama fordításokon, melyekről most szólnak. Sikerrel javított. Fordítása nem egy helyt élénken érezteti Shakespeare két elbeszélő költeményének szépségeit. Gazdag szókészlete nem hagyja cserbe, midőn költőjének képekben és ötletekben dúslakodó stilusával küzdelemre kel. S ha a hangulatot nem mindig találja is el, gyakran alig érezzük, hogy fordítást olvasunk és hangzatos sorai legalább megizlettetik az angol versek zengzetét. Művének értékét emeli néhány jóra való jegyzet is és nem árt vala, ha ebben követték volna példáját a sonettek fordítói, hisz a sonetteket jegyzetek nélkül nem bocsátják közre a német fordítók sem, kik ugyancsak tanult közönségnek írnak.

Egyébiránt örvendünk, hogy a sonettek magyarításának nehéz munkájára két legserényebb és ha ide nem tudjuk a *Szentivánéji álom* fordítóját, két legjelesebb fordítónk vállalkozott. Szász

Károly vagy tizzel több sonettet adott, mint Győry. Pótlásul azonban Győry lefordította *A szerető panasza* című elnyújtott balladai képet és *A szerelmes vándor* neve alatt tervtelenül összefűzött és különben is kevés becsű lyrai gyűjteményt. E kitűnő fordításokért Győryt még nagyobb elismerés illeti, mint a sonettek magyarításáért, mert ha mindig hálátlan a fordító munkája, sohasem hálátlanabb, mint mikor nagy szellemek mostoháira pazarolja erejét. Szász Károly és Győry nevei talán fölöslegessé is teszük említenünk, hogy fordításaik becsesek. Színvonaluk ugyan nem egyenlő. Győry munkáján nagyobb gond érzik, sorai hangzatosabbak, ritkábban él rímpótló henye szavakkal és jobban vigyáz a fordulatok visszaadására. Azonban ő sem hibátlan. Általában szigorúbb figyelemmel ki lehetett volna javítani oly hibákat, mint pl. a következők:

A 85. sonettben Shakespeare azt mondja barátjának, hogy más költők untig dicsőítik, míg ő úgy mutatja szeretetét, hogy hallgat.

«Becsülj hát másokat áradozó szavukért, de becsüld meg érzésemet is, mely némán beszél.»

(Then others for the breath of words respect,
Me for my dumb thoughts, speaking in effect.)

Szász Károly fordításában :

Másnak szaváért légy elismeréssel,
S bennem a hű érzést méltatni késel?

A «némán beszélő érzés» elejtetett, pedig e végső fordulat kedvéért írta Shakespeare az egészet. Egyáltalán sonettek fordításánál a legóvatosabban

a berekesztő sorokkal kell bánnunk, hol a sonett eszmejátéka kihangzik s hol a fordító legcsekélyebb pontatlansága is megbosszulja magát, mint a következőkből is látszik.

A 130. sonettben kigúnyolja Shakespeare a költőket, kik kedveseikre a menny és pokol minden szépségét aggatják. Az ő kedvese, úgymond, nem ily tökéletes lény, de

«Mégis nekem, Istenemre, oly szép, mint bárki más, kit hazug hasonlatokkal áltattak.»

(And yet, by heaven I think my love as rare
As any she, belied with false compare.)

Szász Károly fordításában :

S ő nékem még is szebb, ritkább virág,
Mint bárkihez csalfán hasonlíták.

Elmés fordulat, de nem hű s a mi még nagyobb baj, ahogy sem illik az előzményekhez.

A 102. sonett a gyűjtemény egyik gyöngye. A költő mentegetőzik, hogy miért nem dicsőíti többé barátját. Mert, úgymond nagyon sokan dicsőítenek. Pedig én úgy szeretek tenni, mint a fülemile. A fülemile is tavaszkor énekel, hanem a nyár derekán elhallgat, nem mintha az évszak kevésbbé vonzaná, mint a tavasz, de mert nyáron

«Vad zene terhel minden ágat és a közönségessé lett bájnak elhal ingere.»

(But that wild music burdens every bough,
And sweets grown common lose their dead delight.)

Mily szép, mily nemes szavak és mily jól ille-
nek Shakespeare ajakára! De mivé lettek Szász fordításában?

Terhelni fél csak a mély lombok árnyit,
Unttá lehet, mi ritkán szép vala.

Fájdalom «e mély lombok árnyiban» egy gyönyörű gondolat teteme nyugszik.

A 124. sonett kezdetén így szól Shakespeare főrangú barátjához.

«Ha hő szerelmemet csak rangod szülte volna.»
(If my dear love were but the child of state.)

Győry fordításában :

«Ha szerelmem csak felfogott gyerek.»

A «felfogott gyereken» lelenczet is szoktunk érteni, s hogy boldoguljon a magyar olvasó e lelencz szerelemmel, mikor a sonett további gondolatmenete ép azon sarkallik, hogy a költő önzetlenül és nem rangja miatt szereti barátját? Szembeállítja önzetlen barátságát a kor önzésével és e látvány szemléletére hívja fel romlott kortársait a berekesztő sorokban :

(Győry szerint :)

«Korunk bolondjait hívom tanuknak,
Kik bűnnek éltek és jóra térve buknak.»

Tehát ama szerencsétleneket korholta volna Shakespeare, kik bűneiket megbánva a jó útra térnek és elbuknak? Nem, Shakespeare jó keresztény volt és egészen mást mondott.

«Tanukul hívom korunk bolondjait, kik bűnnek élnek, ám halálukban jámborak.»

(To this I witness call the fools of time, wick die for goodness who have lived for crime.)

Ily módon az egész 124-ik sonettet elvesztette a magyar közönség.

Nem akarjuk e kifogások által kisebbiteni a fordítókat. Ily nagy és súlyos munka érdemét kisebb, nagyobb foltok el nem homályosítják. A fölhozott példák csak a föladat nehézségeiről tesz-

nek tanuságot, melyeket még ily kiváló tehetségek sem bírtak teljesen leküzdeni, noha egyikük már régebben foglalkozik a sonettekkel. Szász Károly ugyanis már 1865-ben lefordított és közölt több sonettet a Kisfaludy-Társaság évlapjai újabb folyamának harmadik kötetében, hol egyszerűsmind Shakespeare valamennyi kisebb költeményéről értekezett. Valóban, bármennyi jogos és jogtalan gáncs érte is e talán igen termékeny író, bármennyire gúnyolják is léha gúnylapjaink még léhább költői sokoldalú tevékenységét, azt a nagy érdemet lehetetlen megtagadni tőle, hogy a külföldi irodalom ismeretét senki buzgóbban és sikerebben nem terjeszté, mint ő fordításai és tájékoztató értekezései által. Ha példáját követve mi is megakarunk emlékezni Shakespeare kisebb költeményeiről, csak röviden iparkodunk kiegészíteni ismertetését.

Némely katolikus országban — beszéli Washington Irving mélykedélyű és kedves humorú rajzai egyikének élén — az a kegyeletes szokás járja, hogy a szentek tiszteletére képeik előtt gyertyát égetnek. A gyertyák száma után ítélnünk a szentnek népszerűségéről. A legkedveltebb szentnek oltárára elhordja világítószerét a dús, a módos, a szegény, a koldus, kiki ahogy tőle telik. A sok szernek több a füstje, mint a lángja s inkább sötétít, mint világít. Azért látunk szerencsétlen szenteket, kiket színökből egészen kifüstolt a hívők buzgósága. Ez esett meg Shakespeare-n is. Minden író tartozó kötelességének véli, jellemét, vagy műveit a maga tehetsége szerint, jegyzetekkel, czikkekkal, kötetekkel megvilágítani, növelvén a képét elborító füstgomolyt.

Washington gúnyja a legerősebben azokat sújtja, kik Shakespeare sonettjeit világítják meg.

Nem maga a költő adta ki e költeményeket. Meg nem nevezte azt, kit annyit dicsőít bennök. Nem tudjuk barátja kilétét és semmit sem tudunk mind ama viszonyokról, melyekre a sonettek bocsóznak. De a hol okos szerrel semmit se lehet tudni, ott tudnak a Shakespeare magyarázók a legtöbbet. Seregöket két táborra oszthatjuk. Az egyik a sonettekben említett viszonyokat valószínűnek nézi s azokat Shakespeare külső vagy belső életének történetére vonatkoztatja. E táborból oly férfiak szálltak síkra, kikhez képest Holofernes, az iskolamester és Trissotin kritikai geniusok. Ha közülök Chalmerst, Masseyt, Bernstorffot és Krausét említjük, még ki nem merítettük a névsort és úgy hisszük, hogy érdemetlenül bánunk Ch. Brownnal, ha e jeles szövetségből kirekesztjük.

Küzdenek ugyan e sorokban különb vívású harczosok is, de ahány ember, annyifelé húz, mégis mindannyi egy bálványnak hódol, a korlátlan önkénynek. — Komolyabb figyelemre méltó a másik fél, melyet Delius vezet. Delius bebizonyítja, hogy mindaz a hozzávetés, mely Shakespeare barátjának nevét ki akarta találni, alaptalan és hogy a sonettek már csak azért sem beszélhetik mindenben a valót, mert a költő jórészt átvette azokban e műfaj hagyományos eszmekörét. Eddig igaza van és kutatásának nagy az érdeme. De fejtegetése abban tetőzik, hogy «a sonettek merőben költött viszonyokat tárgyalnak és noha megragadó közvetlenséggel szólaltatják meg az emberi szív minden indulat-

ját, nem Shakespeare szíve indulatait visszahangozzák ;» és ebben túljár az igazon. Való, hogy a költő barátjának és kedvesének kilétét nem tudjuk, de honnan tudjuk, hogy egyáltalán nem léteztek? Igaz, hogy a barátságot, a szerelmet, a féltékenységet, a világfájdalmat költőnknek sonettíró előzői is megénekelték, némiképp hasonló formákban, de kell-e ezért hinnünk, hogy Shakespeare ez érzéseket a könyvekből merítette? Nem tagadjuk, hogy Petrarca és követői is halhatatlanságot ígértek megénekelt kedveseiknek, de miért volna visszás föltennünk, hogy Shakespearet egy jóslatra önérzete ragadta? A költő ugyan más helyütt «hitvány véneknek» címezi sonettjeit és Delius erre vonatkozva kérdi, hogy mikép lehet a valóság tükrének néznünk a sonetteket, melyekben ily ellenmondásra akadunk? De vajon nincs-e valóság az ellenmondásban? Nem érezzük-e mindnyájan, hogy hangulatunk apályával és dagályával együtt hullámszik önérzetünk is? S vajon nem az a hangulat hullámszik-e a legerősebben, melyet a phantasia fuvalma lenget? És kiét lengette erősebben, mint Shakespeareét?

Attól ne tartson az olvasó, hogy a sonettelméletek tengerébe még egy cseppet öntünk. Semmi elmélet, ez a legjobb elmélet. Ki tudja megmutatni, hogy a sonettek mindenben valót beszélnek? De ki tudja megmutatni, hogy semmiiben sem? Értjük be ennyivel. Forgassuk a sonetteket és ha néha bágyadtan megállapodunk, jusson eszünkbe, hogy most nem szívéből, hanem könyveiből szólt a költő, de ha olykor szemünk erősebb fényt lövell, arcunk hevül és kezünkben reszketnek a lapok, higgyük el, hogy most a költő

egaz felindulását érezzük és gyönyörünk nem csorbul, ha nem is tudjuk pontosan, hogy melyik ford kegye, vagy melyik londoni kaczer barna szeme hevítette dalát!

A magyarázók ezzel annyit törődtek, hogy rá nem értek gyönyörködni magukban a költeményekben. Vagy száz elméletre alig esik náluk egy ítélet. Az ítélet a mult században oly kedvezőtlen volt, hogy a sonetteket föl sem akarták venni a költő összes munkái közé. Azóta az emberi ítéletek változásának törvénye szerint a másik szélsőségbe esett a közvélemény. Bodenstedt ki-
 fejezti, hogy «a világ egyetlen irodalmában sem találunk egy hasonló gyűjteményt, melyet e csodálatos költeményekhez még csak fogni is lehetne.» Tudjuk, hogy Bodenstedt nemcsak megbírálta, de bámulatos művészettel le is fordította a sonetteket, pedig a fordító még jobban szokta beáldozni szerzőjét, mint a kiadó s életrajzíró. A szerző gondolatai benne újra fogamzanak, avajudik velük mint maga az író és ha végre megszűli, véréből való vérekként szereti s korlátlanul magasztalja, hisz ez esetben a szemérem nem tiltja az öndicséretet. Így keletkezett Bodenstedt dithyrambja is. Abban készséggel megnyugszunk, hogy Shakespeare sonettjei rendkívüliek és jobban vonzanak, mint a világ bármely sonettgyűjteménye, de nem kell felednünk azt, hogy varázsuk nem egyedül műbecsükben rejlik. A világ legnépszerűbb költőjének személyét homály fedi. Életét nem ismerjük, műveiben nem férhetünk hozzá, még nevét sem tudjuk pontosan, csak sonettjeiben veti le álarczát és szól önmagáról. Ereklýkül tisztelnők e költemé-

nyeket még akkor is, ha teljesen érdemetlenek volnának, azonban érdemök sem csekély.

Shakespeare sonettjeit csak válogatva lehet megbecsülnünk. Ha közülök kizárjuk azokat, melyekben Shakespeare a műfaj hagyományait követve, mesterkélt elmefuttatásban tölti kedvét, nem sokat hagytunk ki. És ezáltal nem is ejtünk nagy csorbát a sonettek hírnevén, kivált ha meggondoljuk, hogy e gyomirtást Petrarca sonettjei erősebben megsínylenék. Ha továbbá még azokat is kirekesztjük, melyekben a költő phantasiáját elmés és csinos, de hideg játékaik őrzi, még meg hagytuk a sonetteknek majdnem negyedét, pedig ez a rosta Petrarca sonettjeiből már csak néhány szemet hullatna át. De az így leszűrtük gyöngyökben az érzés heve, s a gondolat mélysége a formával oly összhangba olvad, hogy csodálatos. Bennök tárta föl szíve titkait, belőlük látjuk, hogy minden alkotása közt Hamlet forrt legjobban lelkéhez. Mint Hamletet, őt is sértették a teremtés visszasságai és belőlök az a rész, mely neki jutott, ép úgy élesíté fájdalmait, mint Hamletét a maga osztálya. És része is volt oly súlyos, mint a dán királyfié. Siratnia kelle önérzetét, melyet letiport világi állása. E silány foglalkozás — hangzik panasza — úgy beszennyezi egész lényét, mint a színkeverés a ruhafestő kezét. Oh, hogy gyalázata még azokra is bélyeget üt, kik hozzá kötik magukat. Kéri azért barátját, istene után mindenét, hogy csak életében szeresse és meg se nevezze haló porát.

Ne hogy a bölcös világ e bűt megértse,
És szivedet, velem gunyolva sértse.

Olvashatunk e valahol ennél meghatóbb följajdulást? Csak Milton keservét kihamvadt szeme fényén mérhetjük hozzá. Azt sem egészen. Milton legalább megnyugodott teremője akaratóban és vigaszát elzengé ama sonettben, mely a puritán fenköltőség egyik legdicsőbb emléke. De Shakespearenek nem volt ily erős vára az Úr, és vigasztalan maradt, ha ugyan meg nem enyhíték azok a bűvös dallamok, melyekben ajkáról ellebbent panasza. Panaszai miatt a kegyelet áhítatával olvassuk könyvét.

Ily benső érdek nem fűződik elbeszélő költeményeihez, melyek más tekintetből vonzanak. Nem remek alkotások. Az egyénítés, a lelemény, a szerkezet dolgában a fejlődő ember és világismeret szokásos hiányai terhelik. De érdekel bennök puhatolnunk a költő erejének legelső nyomait. Gyakran megütköztünk azon, hogy a bírálók Lucretiát többre becsülik, mint Venus és Adonist. Ítéletük aligha őszinte visszhangja érzésüknek, talán álszemérmük sugallata, mely mindenáron meg akar botránkozni a szerelem istennőjének meztelenségén. Azonban Lucretia cselekménye ép oly szegény, mint társáé és terjedelme mégis aránytalanul nagyobb. Meséje vonatottan bonyolult és lankadó figyelmünket nem eléggé ébresztik alakjai, melyek kissé merevek. Mennyivel különbek ezeknél Vénus és Adonis! Adonis, bár olykor szűziessége nagyon is tudatos, egészben azzal a harmatos, üde bájjal ékes, mely a Szent-Iván-éji álom tündérei játékát övezi. Vénus szenvedélye néha rikítóan színezett, de szavaiban oly vakmerő a csáb, oly mámorító az erő, mintha a kéj démonának lihegését érzenők.

Majd megtisztul szenvedélye a fájdalom Veszta-tüzén és gyöngéd búja visszfényében mintegy enyhítve látjuk féktelen indulatát.

Van e két költeménynek közös sajátsága, mely leginkább jellemzi a forrongó géniust. A legkicsapongóbb érzéki képek mellett a legmélyebb erkölcsi eszméket találjuk bennök. Ez utóbbiak közül egy sem hatott meg bennünket annyira, mint az, melynek két változatát idézzük. Vénus és Adonisban a költő leírja a nyúl vadászatot és leírása végén e szavakba tör:

«A nyúl» Lábát galádul minden tüske tépi
Minden kis árnyra, neszre meglapul;
Mindenki rálép és tapod a nyomorra
S nem védi senki, ha le van tiporva.

Lucrétiában szintén vadászatot ír le, csak hogy itt az elejtett vad egy nő. A költő ismét az üldözött pártjára kel, néhány gyönyörű strophában, melyek így végződnek:

Kárhoztatást ne mondj a nő felett,
Ha férficsábok áldozatja lett,
Férfin a bünsúly, ki szégyenbe ránt
Gyarló szegény nőt, martalék gyanánt.

E két helyet egy érzés lengi át: a száanalom a védtelenek iránt. Mily éles ellentétben vannak ily sorok Vénus és Tarquinius kéjmámorával!

Évek zajlottak le, míg az ellentét azzá az összhanggá enyhült, melyet későbbi alkotásaiban bámulunk. A közbeeső időszakra a legóriásibb szorgalom sem bírt fényt deríteni. Tudvágyunkat nem csillapítják, de részvétünket fokozzák a sonettek, melyek azt hirdetik, hogy ez időközt szenvedések hidalják át.

DEÁK FERENCZ EMLÉKE ÉS A KATONAI KÉRDÉS.¹

Különös körülmények közt ünnepeltük meg Deák születésének századik évfordulóját. Jeles szónokok ékesszólással és lelkesedéssel emlékeztek meg Deák bölcseségéről és hazafias érdemeiről, de másrészt oly hangokat is hallottunk, melyek nagyon fogyatékosnak tartották e bölcseséget, hivatkozván arra, hogy épen az emlékünnep idején a kiegyezés, Deák legnagyobb dicsősége, romlik, ingadozik és már-már földre dől. E nyílt kritika mellett egy másik fölfogás is nyilatkozott elég hangosan, mely tisztelettel hajlott meg Deák Ferencz előtt s épen ő rá hivatkozva támadta meg a kiegyezés végrehajtását, különösen a katonai kérdésben. Sokszor hallottuk és halljuk, hogy Deák másképen értelmezte az 1867-iki törvényt, mint a halála után következő kormányok. A kik e fölfogást hirdetik, bizonyára hódolni akarnak Deák emlékének. De a hódolatnak ez a neme, ha Deák szándékának és fölfogásának helytelen magyarázatával jár, épen úgy sérti a kegyeletet, mint a történeti igazságot.

Mi tehát, midőn e folyóirat hasábjain az emlék-ünnep alkalmával Deákkal óhajtunk foglalkozni, nem akarunk versenyre kelni azokkal a szónokokkal és essay-írókkal, kik Deák pályáját és

¹ Budapesti Szemle. 1904.

egyéniségét jellemezték, hanem csak egyes megjegyzéseket kívánunk tenni a nyílt támadásokra és lehetően Deák nyilatkozatainak idézésével akarunk felelni arra a kérdésre, hogy mennyiben jogosak bizonyos hivatkozások Deáknak fölfogására. Nem avatkozunk e fejtegetésekkel a napi politika vitáiba, csak a történeti igazságot keressük, melyet megmásítani nem jogos és nem is tanácsos.¹

I.

Az *Egyetértés* 1903 október 17-iki számában olvastuk, hogy Deák Ferencz «nagy elme volt és magyar elme; bonczoló ész és magyar ész; a *Corpus Juris* élő és beszélő megtestesülése, Verbóczy redivivus, ... de alkotása ingatag, mert államférfiúi tekintette az ország határain túl nem

¹ Többször lesz alkalmunk hivatkozni Deák Ferencz *Beszédeire*, melyeknek első három kötete most jelent meg második kiadásban. (Kiadta Kónyi Manó, Franklin-Társulat 1903, IV—VI. kötetek 1897—1898-ban jelentek meg.) Azért itt néhány szót akarunk szólni e kiadásról. Sokkal többet nyújt, mint a mennyit címe ígér. Kónyi a kiadott és többnyire kiadatlan levelek, naplók, okiratok s cikkek gazdag gyűjteményével világítja meg Magyarország legújabb történetét, különösen e tetemesen bővített második kiadásban. Deák Ferencz pályája a középpont s e körül csoportosulnak az események. Kónyit e munkára értékes kiadói tulajdonságok tették hivatottá: érzék az események lényege iránt, ritka értelmiség s kegyeletos ragaszkodás hőség emlékéhez. Tájékoztató bevezetései példásak tárgyilagosság és alaposság tekintetében. Nem a maga nézetét közli, hanem a tényeket, az iratokat s a hiteles tanukat beszélteti. A szerkesztés módja oly czélszerű s a közlött anyag annyira becses, hogy e hat kötetet nemcsak Deák életrajzírója, hanem e korszak történetírója is mint elsőrangú forrásművet fogja fölhasználni.

hatolt. Innen van az, hogy az ő logikája és a helyzet logikája nem vágtak össze . . . A száz éves évforduló napjaiban ingott meg az a mű, mely Deák Ferencz emlékét csaknem monopolisálja a történelem előtt.» (Kossuth Ferencz cikke.)

Ez a jellemzés nem állja meg helyét, mert a «helyzet logikájába» ütközik. Kevés magyar államférfiúnak volt oly nagy és tartós hatása az európai fejleményekre, mint Deák Ferencznek. Nem csupán a magyar alkotmányt állította helyre, hanem alkotmányt adott a monarchia másik államának is. A Habsburgok rosszul kormányzott és belső egyenetlenségtől szétszaggatott birodalmát alkotmányos és jobban rendezett kettős monarchiává alakította át, mely új formájában a nagy katastropha után is emelkedett tekintélyben s az európai államrendszer egyik hatalmas alkotó részévé lett. Ily eredményt egyedül a *Corpus Jurisszal* senki sem érhet el. Deák specifikus magyar államférfiú volt, a hogy Lónyay nevezte egyszer a király előtt, de épen abban különbözött a legtöbb specifikus magyar államférfiútól, hogy nem egyedül a törvény subtilis magyarázatásában s védelmezésében kereste a haza üdvét, hanem ha kellett, kilépett az alkotás terére is. Nemcsak a jogfolytonosságnak volt páratlan erejű hőse, hanem épen oly nagy volt mint új intézmények alkotója is.

Egyes munkatársai fölülmulták az államtudományok bizonyos ágainak s az európai államok egynémely viszonyainak részletes ismeretében, noha a maga szaktudományában s az európai viszonyok általános áttekintésében senki sem múlta fölül. De ez még nem azt jelenti, hogy Deák

egyoldalú jogász volt, «kinek államférfiúi tekintete az ország határain túl nem hatolt.» «A politika nem tudomány» — mondotta Bismarck egy 1884-iki beszédében — «mint a tanár urak képzelik, hanem művészet. Nem nevezhetjük tudománynak, mint a hogy a szobrászatot és a festészetet sem nevezhetjük annak. Lehet valaki igen éleseszű bíráló s még sem művész, s még a kritikusok fejedelme, Lessing sem vállalkozott arra, hogy Laokoon szobrot faragjon.» Deák ez értelmezés szerint nem annyira tudósa, hanem inkább művésze volt a politikának, egészen más téren s más eszközökkel, mint a porosz államférfiú. Művész abban, hogy a legnehezebb helyzetben, midőn egy vonalnyi távolság innen vagy túl a határon, alkotmányunk vesztét jelentette volna, eltalálta azt az egyedül helyes álláspontot, a melyet szilárdul elfoglalva, egyenlő erővel harcolhatott az ellenfél konoksága s a hazafiak csüggedő félénksége, vagy vérmes önbizalma ellen. Művész abban, hogy el nem fogulva elméletekben, a lángész biztos érzékével oly intézményeket teremtett, melyeknek életrevalósága előtt sok magyar ellenfele lerakta a bíráló fegyverét s melyek már is sokkal tovább dacoltak az idővel, mint osztrák bírálóinak csinálmányai. E művészethez nem volt elég a *Corpus Juris* alapos ismerete, s még az a hatalmas logika sem volt elég, mely szétmorzsol minden álságot és kicsinyességet. Rendkívüli erkölcsi tulajdonságok voltak e művészet éltető forrásai. Segítette Deákot a siker elérésében a léleknek nagysága, mely megtanította, hogy kell méltósággal tűrni a szerencsétlenséget és mérsékléssel használni a szerencsét. Segítette a hazafias

érzésnek az a meleg gyöngédsége, mely visszariasztotta az ország érdekeinek minden kockáztatásától és érzéketlenné tette a hatalom kegyének csábítása iránt. Ily érzésekből merítve erőt, ragaszkodni tudott hazája jogaihoz és e mellett tisztelni bírta mások jogait is. Népszerűséget szerzett, a nélkül, hogy kereste volna és midőn az ország java kívánta, áldozott valamit az így szerzett tőkéből. Ezekre a tudományokra nincsenek tanszékek az európai főiskolákon, ezeket senki sem tanulhatja meg, bármily messze hatol is tekintete az ország határain túl. Pedig az ily tudományok nélkül nem vezethette volna Deák diadalra azt a harczot, mely Európa igen kiváló tudósainak bámulatát vívta ki. Centralista körök egyoldalú jogásznak nevezték Deákot,¹ de ez az ítélet nem emelkedett a történeti igazság érvényére az által, hogy most az ellenkező szélsőség hívei hirdetik.

Merőben ellenkezik az igazsággal az is, hogy az európai viszonyok félreismerése okozta Deák alkotásának megingását.

Deák és Andrássy a kiegyezés megkötésekor abból az alapgondolatból indultak ki, hogy Magyarországnak szüksége van Ausztriára, valamint Ausztriának is Magyarországra az észak-keletről fenyegető veszéllyel szemben. Mint gróf Andrássy mondotta 1866-ban: «A kettős monarchiának két vezető nemzete van: a német és a magyar. E kettő összetartozósága az alap, melyen a monarchia keletkezett s ezen építhető az föl újra.»²

¹ Kónyi VI. 44. 1. — ² U. o. 6. 1.

Régi gondolat ez, I-só Ferdinánd megválasztása óta a német-magyar szövetség szüksége volt a magyar politikának egyik alapeszméje. A viszonyok 1867 óta változtak Ausztriában; ott ma már a német nem nevezhető vezető nemzetnek oly értelemben, mint a kiegyezés évében. De a belső viszonyok e változása nem hatott a dualistikus monarchia külügyeinek vezetésére, leginkább a magyar államférfiak befolyása következtében. A külügyi politika most is még a magyar-német érdekek szempontjából van vezetve.

Az európai változások pedig 1867 óta egyre jobban bizonyítják a kiegyezés alkotóinak bölcsességét. Azóta a török birodalomnak alkatrészeire való oszlása előre haladt. A török a magyar fajnak szövetségese a szláv áradat ellen, egyre gyöngül és nagy háborúban a maga határának kétségbeesett védelmére fog szorulni. Ellenben déli határunkon egészen önálló fejedelemségek alakultak, melyek nemzetiségeinket vonzzák és az egyedül küzdő magyarságnak bizonyára harezrakész ellenségei volnának. Ily körülmények közt a német szövetség értéke reánk nézve emelkedett. Szerencsénkre megalakult a németbirodalom, mely a maga határainak védelme végett Ausztriának és Magyarországnak szövetségére szorult. Mint e nagy szövetségnek egyik számottevő tagja nyugodtan kiépíthetjük a magyar állam épületét.

A hatalmas ellenség jól meggondolja magát, mielőtt az államok e szövetségével kiköt, a kisebb déli szomszédok támadásától pedig nincs mit tartanunk. Ellenséges indulatukat is megbénította erőnk s más politikai körülmények, s mi több, 1878 óta a magyar korona hajdani melléktartomá-

nyainak egy részével föltétlenül rendelkezünk. Nem volnánk ily helyzetben, ha 1867-ben a határozati párt aggodalmai miatt meghiusítjuk a kiegyezést. Ennek alapján van méltó helyünk biztosítva az európai nemzetek sorában, a kik közül ellenségeink óhajtják a kiegyezés bukását, politikai barátaink pedig annak szilárdulását.

Lehetetlen tehát elhinnünk, hogy az európai helyzet félreismerése okozta a kiegyezés ingadozását. Ha valóban romlik Deák műve, valahol másutt kell keresnünk a romlás okait. De mivel ez okok vizsgálata oda vezetne, a hová tévedni nem akarunk: a politikai viszonyok bonczolgatásába, visszatérünk az *Egyetértés*ből vett idézetre. Az a vád, hogy Deák államférfiúi tekintete az ország határán túl nem hatolt, nagyon általánosan volt formulázva, azért kellett vele általánosságban foglalkoznunk. De úgy sejtjük, hogy ez általános formulába egy határozott vád van burkolva, mely talán a sietség miatt, vagy a kegyeletes alkalomra való tekintettel nem volt részletesen kifejtve. Ez a határozott vád föltevésünk szerint arra vonatkozik, hogy Deák nem használta ki eléggé Ausztria 1866-iki helyzetét a magyar hadsereg kérdésében. Föltevésünk talán nem találja el a cikkíró gondolatát, de maga a vád sűrűn hangzott el s első formulázását alighanem Kossuth Lajos 1867-iki nyílt levelének e kérdésében találjuk: «Most, Sadova után, most mondod, hogy el kell fogadni, mert többre nincs kilátás?» Ez határozott kérdés volt, mert kétségtelen, hogy a benne rejlő vádnak nem csupán a kiegyezés ellenfelei közt vannak helyeslői. Hiszen most, midőn oly mértéktelenül okosabbak vagyunk Deák Ferencz-

nél, épen az uralkodó helyzetének kihasználásában fáradozunk, mivel oh fájdalom! Deák Ferencz elmulasztotta kihasználni a sokkal kedvezőbb 1866-iki eseményeket. Becsületes hazafiságát nem merjük kétségbe vonni, de szegény, csak egyoldalú jogász volt.

Mivel azonban úgy hiszszük, hogy a becsületes hazafi okait mindig tanácsos meghallgatnunk, talán nem végzünk fölösleges munkát, ha előadjuk, miért elégedett meg Deák Sadowa után is a hadsereg kérdésében elért eredményekkel?

II.

Deák egyáltalában nem szerette a «kicsikarás» politikáját, mert ez ellenkezett érzéseinek gyöngédségével. «Monarchiai rendszerben» — mondotta 1846-ban Zala megye közgyűlésén — «bármennyire korlátolva legyen is a törvények által a legfőbb hatalom, a fejedelemnek magas személye több, mint első tisztviselője a közállománynak; ő atyja egyszersmind népének, s a fejedelem és nemzet közt az atyai szeretet és fiúi bizodalom szorosabb kapcsának is kell fönnállani.»¹

E kapcsoknak erősítése végett az országnak egyetlen jogát sem adta föl, de midőn e jogok biztosítva voltak, a kicsikarás módszerét gyöngédtelenségnek tartotta. Hozzá még Deák fölfogása szerint e módszer fölösleges és káros is volt a kiegyezés idején. Erre nézve igen határozottan nyilatkozott a pesti polgárok előtt 1868 december 17-én:

«A nemzet erőlyesen megmaradt nézeteinél,

követelte azt, mit joggal követelhetett, s ragaszkodott ahhoz, minek alapja a törvényekben megvolt, minden ellenzés daczára. Események jöttek közbe, melyek a birodalmat a veszély örvényének szélére sodorták. A győzelmes elem még országunkba is behatolt. Mit tett akkor a magyar nemzet? Fölhasználta talán az alkalmat, hogy a bomladozó monarchia uralkodója és annak az ellenség kezében levő részei irányában több meg több követeléssel álljon elő és minél többet kicsikarjon? Nem.

Volt a nemzetnek egész erélye mellett annyi tapintata is, hogy nem csigázta föl követeléseit, hanem továbbá is csak azt követelte, a mit előbb követelt és mit akkor követelt volna, ha a birodalmat e szerencsétlenség nem éri. Tette pedig ezt azért, mert tudta, hogy arra joga van, hogy azt méltán kívánhatja a birodalom veszélyeztetése nélkül; igen jól tudva, hogy ha sikerül is többet kicsikarni, e kicsikart engedményekben meg lett volna az ismételi fölbomlás magva, a mint benne volt egykor, mint ezt szomorúan tapasztaltuk . . . A magyar politikusok tanulják meg a kereskedelmi világ azon egyszerű szabályát, hogy minden vállalatnál, a mit létesítünk, nemcsak azt kell számba venni, mit nyerhetünk, hanem azt is, mit veszthetünk.»¹ Ez a józan hasonlat talán kielégíti azokat, kik a fejedelem személyéről tett 1846-iki nyilatkozatot nagyon is érzelmesnek hiszik. Különben e két nyilatkozat, bár keletkezésök alkalma különböző, kapcsolatban van egymással. Deák szerint a kicsikarás politikájával nem nyerünk

¹ Kónyi VI. 153. l.

annyit, mint a mennyit veszítünk az uralkodóhoz való fiúi viszony megrontása révén. Az «isméti fölbomlás magvát» e viszony romlása fejleszti.

A kik ezt a politikát hajlandók lenézni, elfelejtik, hogy 1866-ban Ausztriával szemben hasonló politikát követett egy másik államférfiú, kinek még senki sem vetette szemére, hogy gyöngédségből nem aknázza ki ellenfele rossz helyzetét. Bismarck legyőzve a porosz udvar ellenkezését, nem csonkította meg 1866-ban Ausztria területét, mert a csonkításban Deák szavaival élve, a szomszéd birodalommal való jó viszony «isméti fölbomlásának magvát» látta.

De Deáknak még más, ennél erősebb oka is volt arra, hogy ne «csikarjon ki az uralkodótól minél többet.»

Elégnek tartotta az 1867-ben elért hadügyi vívmányokat, mert úgy látta, hogy azok akár a közjog, akár a magyarság szempontjából nem jelentenek hátraesést az 1848 előtti alkotmányos korokkal szemben. Sőt a kiegyezés katonai tekintetben is javítása a régibb állapotoknak.

Deák többször hivatkozik ily értelemben a történeti példákra. «Az eszme» — így szólt a képviselőház 1867 márczius 28-iki ülésén — «mely e szavakban fekszik (XII. t.-cz. 11. §.) nem is új törvényeinkben és nem is példátlan, hogy a törvényhozás, midőn az egész cs. k. hadseregéről szólott, abba a magyar katonaságot is belefoglalta.»¹

«Tekintse bár végig akárki a törvényeket s országgyűlési iratokat» — így szólt a képviselő-

¹ Kónyi, IV. 452. l.

„ház 1868 augusztus 3-iki ülésén — «látni fogja, hogy teljesen önálló, független, külön magyar hadsereg létezésének semmi nyoma nincs azokban.»¹

Deák történeti visszapillantásaiban kizárólag a XXVIII-ik és XIX-ik századokkal foglalkozott, amivel az 1867-ben teremtetett hadügyi állapotot a törvényesen 1715-ben megalapított állandó hadsereg fejlődésével kívánta egybekapcsolni. S igaz az is, hogy a XVI-ik és XVII-ik századi állapotok lényegesen különböznek a későbbiektől, de midőn Deáknak azt a fölfogását kívánjuk igazolni, hogy az 1848 előtti katonai viszonyok jogi és nemzeti-ségi tekintetben nem voltak jobbak az 1867-ben teremtetett állapotnál sok tanulságot meríthetünk a XVI-ik és XVII-ik századok viszonyaiból is. Azért történeti vázlatunkat a mohácsi vész után következő idővel kezdjük.

III.

«A magyar király végházainak s az egész magyar hadi népnek szervezete, zászlaja s nyelve magyar volt» — mondja Takács Sándor a magyar hadi nyelvről írt érdekes cikkében a XVI-ik és XVII-ik századról.² Ez tökéletesen igaz, csak hogy az akkori hadügy állapotának jellemzése végett még valamit hozzá kell tennünk.

A rendek épen azért választották meg I-ső Ferdinándot királyukká, mert úgy látták, hogy egyedül a magyar hadi néppel meg nem védhetik az ország területét. Az 1546. törvény 19-ik cikke

¹ Kónyi V. 453. l. — ² *Budapesti Hírlap* 1903 szeptember 22. és *Magyar Nyelvőr* 1903. VIII.

ki is mondja, hogy ő felsége mindig tartson fizetett hadsereget az országban és pedig olyat, mely nem csak magyarokból, hanem idegenekből álljon. A törvénycikk nem gondoskodik arról, hogy a királynak magyar földre vezetett idegen hadserege miként illeszkedjék az ország közjogi szervezetébe. Már az 1552. XV-ik törvénycikk pótolni akarja e hiányt. Kéri a királyt, hogy a vegyes táborban, a magyar csapatokat magyarok vezessék, s hogy a mit a király, vagy fenséges fia, vagy a királyt a táborba kísérő hadi tanács határoz, azt magyar kapitányok s ne idegenek parancsolják meg a magyaroknak, s végül hogy ha a hadsereg részei különválnak, a magyar résznek oly nemzeti főkapitánya legyen, a ki úgy rendelkezék katonáival, mint ő felsége helyettese a magáéival.¹

Ez a törvény a mai műnyelven szólva gondoskodik a magyar vezényletről, de a vezérletet egészen a királyra bízza. A vezérlet tekintetében hiányosan védelmezi a magyar hadak önállóságának jogait az együttes táborozás idején, mert a király hadi tanácsa vagy helyettese nemzeti-

¹ A törvénycikk 2. §-a : *ut quæ cumque exequenda contigerint, ex mandato S. Mtis, vel serenissimi ejus filii primum, deinde etiam ex consilio, mutuaque intelligentia cæterorum capitaneorum, quos S. M. secum in exercitu habuerit, per Hungaros capitaneos non per externos eis committantur*, a Franklin-Társulat Törvénytárában így van fordítva : «Hogyha bármiféle dolognak végrehajtása fordulna elő, az elsőbben az ő felségének s az ő fens. fiának a parancsolatjából, annakutána ő felsége mellett a hadseregben lévő több kapitányoknak a tanácsából és különös egyetértéséből ne az idegen, hanem a magyar kapitányok megbízásából történjék.» E kiemelt szavak nem felelnek meg az eredetinek.

ségéről nem intézkedik, sőt fölteszi, hogy a király
külföldi helyettest választ. A gyakorlat még
rosszabb volt az elméletnél.

Vegyük csak az 1594-iki példát. Mátyás fő-
herczeg harminczötezer emberrel táborozott a
magyar földön. Húszezer magyar volt a táborban
Pálffy Miklós és Zrinyi György vezetése alatt.
Hogyan gondoskodott a vezérletről a főherczeg?
Talán tekintetbe vette a magyarok számát és
vezéreik kiváló katonai képességét? Épen nem, a
német haditanácsra s elnökére, az iszákos Ung-
nadra hallgatott; helyettes főkapitánnyá pedig
a hirhedt Hardegg Ferdinand grófot választotta.
Jeles magyar katonák mellőztettek megbízhatat-
lan és tehetetlen idegen származású tisztek ked-
véért, oly táborban, melynek javarésze magyar
volt. Ugyane táborban Illésházy elbeszélése sze-
rint, «egy nap sem volt», hogy a rakoncátlan
idegen katonák «magyart nem öltek.» Nagyon
ritka volt a császáriak közt az oly tábornok, mint
gróf Mansfeld Károly, ki megbecsülte és meg-
becsültette a magyarokat.

De legtöbbször nem is a taktikai vezetésben,
hanem a stratégiai alapgondolatokban kell keres-
nünk a legfőbb nemzeti sérelmet. 1566-ban Miksa
király hadserege Győrnél vesztegel, míg Zrinyi
Miklós Szigetvárt védelmezi. A győri táborban
szép számú magyar huszárságot is találunk s e
magyarul vezényelt csapatok a magyar király
parancsa miatt tétlenül hallják, mint vívja a kor
legnagyobb magyar hőse halálos tusáját s mint
vész el Szigetvárral együtt a magyar terület egy
része. Nekik ugyanis a «német birodalom kulcsát»
kellett védelmeznük esetleges támadás ellen.

Az 1598. II. törvényczikk^f arra kéri a királyt, hogy bízza a felsőmagyarországi főkapitányságot magyar emberre. Ez a hivatal az ország keleti felének védelme s az Erdélyhez való viszony szempontjából nagyon fontos volt. De, mint Illésházy írja, «az kassai kapitányságot magyarra nem bízzák vala. Nagy háladatlansággal valának az magyarnak.» A rendi világban a hadügy és több más nemzeti ügy önállósága is a nádorság hatáskörén alapult és attól függött, hogy miképen töltik be a nádorok e hatáskört. Már pedig a mohácsi vésztől 1608-ig az országnak csak két nádora volt, kik ez időszakban összesen tizenkét évig viselték hivatalukat. Ily körülmények közt a magyar hadügyi önállóság nagyon megcsorbult. Miksa király az 1576-iki országgyűléshez küldött leiratában egyenesen kimondotta, hogy «Magyarországnak pénz- és hadiügyeit a többi országok és tartományok hasonló ügyeitől különválasztani alig lehet.»¹

És mind ez a XVI-ik században történt, a magyar hősiesség egyik legfényesebb korszakában. És mindez akkor történt, midőn a vezénylet, jelvény és szervezet magyar volt a magyar csapatokban.

A XVII-ik század eleje kedvezőbb képet mutat. Bocskay békekötése tisztázta a közjogi fogalmakat s az 1608-iki törvények a magyar korona területének váraiból kizárják az idegen katonaságot. S most az országnak oly nádorai is voltak,

¹ Illésházy följegyzései, közli Kazinczy Gábor (*Magyar Tört. Eml. II. O. VII. k.*), Fraknoi: *Magyar Országgyűlési Emlékek VI.*

de kik védelmezték a magok hatáskörét több-kevesebb erővel. De az 1608-iki törvény hadügyi rendelkezései a magok egész terjedelmében sohasem voltak végrehajtva. Mert az ország gyengébb volt, semhogy területét a maga erejével védelmezhetné volna. Kénytelen volt pénzt elfogadni, sőt kérni is az örökös tartományoktól a magyar várak ellátására, s már a század elején a legmagyarabb nádorok sem tagadhatták, hogy az idegen katonaságra is szükségök van. 1625-ben az idegen katonaság már nemcsak a várakba, hanem a törvényezikkekbe is bevonult, itt kellő közjogi biztosítékokkal, de a várakba azok nélkül.

A kormány azonban kezdettől fogva, még a királyi hatalom gyengesége korában is, Miksa király 1576-iki nyilatkozatának fölfogását védi. Molard, a haditanács elnöke már 1611-ben szemére hányja Thurzó nádornak, hogy miért avatkozik a végbeli tisztek kinevezésének királyi jogába. Védelmezze a nádor a király jogát — mondá neki — s ne keresse a népszerűséget. II-ik Ferdinánd pedig 1622-ben kijelentette, hogy az országgyűlés nem jól érti a nádori hatáskörre vonatkozó törvényt. A katonai ügyeket a király vezeti a haditanács segítségével. Ime a felségjog osztrák és magyar fölfogásának ellentéte. Csak-hogy a nádorok hazafiassága s a szabadságharczok hőseinek fegyverei nem bírták oly hatásosan védelmezni a magyar fölfogást, mint a mai országgyűlésnek felelős magyar kormányok vezetői.

De a XVII-ik századra térve, vajon a táborba szállt magyar katonaságnak különb volt-e sorsa, mint a XVI-ik században? Ki ne ismerné Zrinyi

György és fia Miklós, a költő összeütközését a császári tábornokokkal? Nem akarjuk kiszínezni a viszonyokat, melyek Thököly és Rákóczy fölkelésére vezettek. Legfőbb baj az volt, hogy a magyar hadi erő nem a magyar politikának volt fegyvere. A király legfeljebb csak az ország területének védelmével törődött úgy a hogy, mert Magyarország véd fala volt a német birodalomnak a keleti veszélylyel szemben. Ki kellett tatarozni a véd fal réseit, de hogy messze űzzék tőle az ellenséget, arra csak akkor gondolt a király, midőn a viszonyok belé sodorták a támadó háborúba.

Visszatekintve tehát e két század történetére, el kell ismernünk, hogy a régi országgyűlések nagyon szép hadügyi törvényczikkekkel gyarapították törvénykönyvünket. Nem voltak azok eredménytelenek, mert hiszen segítségünkre voltak mai alkotmányunk kivívásában. De annak idején érvényesítésök meghiusult, mert szellemök ellenkezett az udvar szellemével és a rendi világ fegyverei bármily fényesen villogtak s bármily erősen sujtottak, gyöngék voltak az udvari fölfogás legyőzésére. El kell ismernünk, hogy ekkor a magyar hadi nép nyelve, jelvényei, szervezete magyar volt, örömmel és büszkeséggel tárhatjuk fel a régi vitézi élet nemzeti hagyományait, de azt is el kell ismernünk, hogy e nemzeti haderő idegen politika szolgálatában volt, s hogy a táborba szállott magyar hadi erő sokszor nem is úgy tűnt föl, mint kiegészítő része az egész monarchia hadi erejének, hanem mint mellőzött, kigúnyolt s néha üldözött segédcsapata egy idegen hatalomnak.

A XVIII-ik század törvényhozói politikai s

katonai tekintetben egészen más viszonyokkal álltak szemben. A terület fölszabadult, s ezzel csökkent a várak jelentősége a védelmi rendszerben. A dynastiának most minél nagyobb állandó seregre volt szüksége s a magyar törvényhozás örömet gyarapította a dynastia hadi erejét. Az 1715-diki országgyűlés fölajánlja az ország adóját a rendes hadseregre, mely a törvenyzikk szerint különbség nélkül benszülöttekből és külföldiekből áll. Gondoskodik az országgyűlés a honvédelem nemzeti eleméről, midőn a nemesi fölkelést az eddigi törvények szerint a király rendelkezésére bízza s nem feledkezik meg a közjogról a rendes katonaság megajánlásában sem, midőn kimondja a hadi adó országgyűlési tárgyalását. Jól mondja Deák az 1715-diki törvényhozásról, «hogy a rendes katonaságra nézve a vezérlet, vezénylet és szervezet fölött, kivéve az ujonczajánlási föltételeket, nem kívánt külön rendelkezni, mert azt fejedelmi jognak tartotta».¹

Az ujonczajánlás joga, mely mintegy lappang az 1715-iki törvényben, az 1741 : LXIII. t.-czikkben világosan ki van fejtve. De meg kell jegyeznünk, hogy ez idő tájt körülbelül 1750-ig a magyar ezredekben részben magyar volt a vezénylet.² III-ik

¹ 1867 január 30, hatvanhetes bizottságban; Kónyi IV.256. l. — ² Heltai Ferencz: *A magyarság érvényesülése a hadseregben*. Budapest, 1903. 15. l. E. nemrég megjelent és már is sokszor idézett mű nyomtatott s kiadatlan források alapján igen tanulságosan ismerteti a hadsereg magyarosítására vonatkozó törekvéseket 1715—1840-ig. Heltai most inkább csak anyagot közöl s aránylag kevés megjegyzést fűz hozzá. Az egész tárgyat bővebben fogja kidolgozni. Nagyobb munkáját érdeklél várjuk, de egyelőre e kisebbnek is jó hasznát vehetjük.

Károlynak s utódjának sok hű magyar katonája a kurucok táborából átvett parancsszavak szerint igazodott. Azonban szervezetökben a magyar ezredek szívesen alkalmazkodtak a németekhez s úgy látszik zászlaikon sem akarták föltüntetni a magyar önállóságot. A Károlyi-huszárezred zászlain a magyar czímer a kétfejű sas szárnyai oltalmára volt bízva képen és írásban. Az ezred lobogóin is látható volt egyfelől Mária képe, másfelől a kétfejű sas.¹

A magyar vezényletet érthetővé teszi az a körülmény, hogy a magyar ezredek tisztjeinek többsége magyar volt s hogy akkor még az egyes ezredeknek oly autonom jogai voltak, hogy külön gyakorlati s szolgálati szabályzatot is fogadhattak el. A gyalogság részére általánosan kötelező hivatalos gyakorlati és szolgálati szabályzatokat csak 1737-ben, a lovasság számára csak 1750 körül adtak ki.² Marczali szerint még 1750 után is különös szolgálati szabályzata van az egyes ezredeknek.³

De az önállóságnak e mindinkább ritkuló maradványai már meg nem akadályozhatták a magyar ezredek elnémetesedését. A központosításon kívül a németesedésnek fő oka az volt, hogy Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében sok idegen tisztet osztottak magyar ezredekbe.⁴ Gróf Teleki Domokos, ki ez időtájt lett huszárhadnagygyá, azt írja, hogy társai gúnyolták rossz

¹ Lásd Éble Gábor: *Gróf Károlyi Ferencz és kora* I. k. Budapest, 1893. 218—9. s a parancsszavakat a függelékben. V. ö. még *Oesterreichischer Erbfolgekrieg* Bd. I. Wien, 1896. 377. l. — ² U. o. 8—9. l. — ³ Magyarország. Tört. II. József korában III. 111. l. — ⁴ Heltai 28. l.

németsége miatt, de azután megtanulta nyel-
vöket.¹

E viszonyokat szenvedélyesen támadta meg a II-ik József halála után keletkezett nemzeti ellenhatás. A Græven huszárezred az 1790-iki országgyűléshez küldött folyamodványában kéri a rendeket, hogy «a közönséges szolgálat rendje és a parancsolás magyar nyelven folytattassék». Az országgyűlés csatlakozott e kívánsághoz s a magyar sereg függetlenségének és nemzeti jellemének megóvása végett törvényjavaslatot terjesztett föl a királyhoz. A rendek abból a gondolatból indultak ki, hogy az 1715-ben törvénybe iktatott állandó hadsereg tulajdonképen helyettese a régi kapuszám után kiállított rendi hadseregnek. Ennél fogva a régi törvények szerint az országgyűlés teljes joggal kívánhatja a hadsereg függetlenségének és magyarságának helyreállítását.² De a törvénykönyvben e kívánságnak kevés a nyoma. Az országgyűlés eredményeit igen jól jellemezte Deák 1868-ban: «Azon országgyűlésen, mely a nemzet jogainak fönntartásában, biztosításában, ernyedetlen buzgalommal járt el, az ország rendei nem határoztak semmit önálló, független, külön hadseregről; hanem azt igen is kívánták, hogy a haditanácsnál két magyar hadi tanácsos is alkalmaztassék, a mi bizonyosan nem a sereg elkülönözését jelenti. Ajánlottak ekkor az ország rendei ujonczokat is a magyar ezredekhez, de külön, önálló magyar hadseregről nem szóltak».³

Több eredményt ért el a hadügy kérdésében az

¹ Márki Sándor cikke a *Pester Lloyd* 1903 május 2-iki számában. — ² Heltai 28—54. ll. — ³ Kónyi, V. 453. l.

1792-iki országgyűlés. A törvénykönyv IX. cikkében a király jogosnak ismeri el a rendeknek azt a kivánságát, hogy a magyar ezredekhez fő- és törzstisztekül s ezredtulajdonosokul magyarok neveztesse ki s hogy nevelni kell a magyar ifjúságot a hadi szolgálatra a katonai akadémiákban. De a törvényt ősi szokás szerint nem hajtották végre. Az 1796-iki országgyűlés sürgette a törvény végrehajtását s másrészt oly vigyázatlan volt törvénykönyvének fogalmazásában, hogy az ujonczokat a császári királyi hadsereg fönttartására ajánlotta föl. Az 1802-ik évben tartott országgyűlés az exercitus cæsareo regius szavak helyett már az exercitus hungaricus elnevezést használja, de e szavakon csak a magyar ezredekért, mint az összes hadsereg kiegészítő részét. Az 1807-iki országgyűlés törvényjavaslata nemcsak azt kívánja, hogy «a magyar ezredek tisztjeiül és altisztjeiül oly magyarok alkalmazzassanak, kik az azokban kiválólág használt hazai nyelveket ismerik», hanem azt is, hogy a magyar ezredek szolgálati nyelve magyar legyen az ezredestől az utolsó tisztig. A király erre azt felelte, hogy «a hadsereg szervezete, vezetése és fegyelme körül legfelsőbb jogát, a mint azt ősei érintetlenül föntartották, s a mint ő azt azoktól átvette, utódainak is érintetlenül akarja átadni». Az alsó tábla tagadta, hogy kivánságai érintik a hadsereg szervezetét, kormányzását és fegyelmét s elérte azt az eredményt, hogy az 1807: I. törvényczikk megerősíti az 1792: IX-ikét. Csakhogy az új törvény a magyar altisztek alkalmazásáról is szól s nem a tisztek előmenetele érdekével okadatolja rendelkezését, hanem azzal, hogy a legénység megérthesse elől-

járói nyelvét. Hiánya a törvénynek, hogy nem hazai nyelvet, hanem hazai nyelveket említ.¹ Az 1808-iki törvény határozottan kötelezővé teszi a magyar kommando-szavakat, de csak a nemesi fölkelés csapataiban. Az állandó hadsereg ezredeinek bizonyos fokú önállóságát azzal biztosítja, hogy az azokhoz ajánlott ujonczokat nem engedi áttétetni más ezrekbe.

Az 1830-iki országgyűlésen a rendek újra azzal a ténnyel foglalkoztak, hogy az 1792-iki törvények nincsenek végrehajtva s hogy a magyar tisztek előléptetésében a kormány nem eléggé méltányos. Épen azért az országgyűlés azt kívánta, hogy a magyar tisztek fokozatos előléptetését a magyar és határőrvidéki ezrekhez kell kötni s nem az egész hadsereg előléptetési viszonyaihoz alkalmazni. Ezt az újítást a király czélszerűtlennek tartotta s így a hosszas tárgyalásoknak eredménye az volt, hogy az 1792-iki s 1807-iki törvények megerősítették. Továbbá hálálkodott a törvénykönyv a királynak azért az intézkedéseért, hogy a magyar ezrek és katonai parancsnokságok ezentúl kötelesek elfogadni a magyar okiratokat. Az 1832—6-iki országgyűlés nem elégedett meg e vívmányokkal. 1836-iki föliratában a magyar kormányzavak magyarosítását kívánta s egyszersmind kötelezni akarta a magyarországi összes katonai parancsnokságokat, hogy a törvényhatóságok irataira magyarul válaszoljanak. De a törvénykönyvből kimaradtak ezek a kívánások. A következő országgyűlés magáévá tette elődjének óhajait 1840 januári föliratában. A ki-

¹ Heltai 60—95. ll.

rályi leirat a magyar kormánysszavakra vonatkozó kérést hallgatással mellőzte, ellenben a levelezésre vonatkozó pontot elfogadja s így az 1840: VI. t.-cz. kimondja, hogy «a magyar ezredek kormányai a magyarországi törvényhatóságokkal magyarul levelezzenek».¹

S vajon mikép rendelkeznek az 1848-iki törvények? Mint Deák Ferencz mondja: Az «1848-iki törvények is említik ugyan e szót: magyar hadsereg, de arról, mint önálló, független, külön hadseregről sehol nem rendelkeznek».²

Tudjuk, hogy az 1848-iki pesti országgyűlésen mennyire támadták az önálló hadsereg hívei az első felelős miniszteriumot azért, mert augusztus 16-án benyújtott törvényjavaslatában a behívandó ujonczok egy részét még német vezényszó alatt hagyta.³ Batthyány Lajos augusztus 19-én kijelentette, hogy ha önálló magyar hadsereget szavazna meg az országgyűlés, a király nem erősítené meg. «Ilyen önálló független külön magyar hadsereg» — mondja Deák Ferencz — «1848-ban is csak akkor jött tetteleg létre, mikor seregeink nem a sanctio pragmatica értelmében ő felsége seregeivel együtt, hanem ellenök küzdöttek».

S midőn így Deák visszapillantott a történeti fejlődésre 1715-től 1848-ig, látott ugyan a független külön magyar hadsereg fölállítására irányuló törekvéseket, de a XVIII-ik s XIX-ik századbéli magyar törvényekből csak azt olvashatta ki, hogy a magyar hadsereg kiegészítő része volt a király

¹ Heltai, 97—168. — ² Kónyi, V. 453. l. — ³ Ferenczi Zoltán: *Petőfi föllépte Vörösmarty ellen 1848-ban* Petőfi-Muzeum 1891. 3. sz. E cikkben az 1848-iki országgyűlés katonai vitáinak igen jó áttekintését találjuk.

egész hadseregének. Egyszerűen levonta tehát a megelőző korszakok jogi és tényleges állapotának következményeit, midőn a XII. t.-cz. 11. §-ában a magyar hadsereget, az összes hadsereg kiegészítő részének nevezte s midőn az egységes vezérletre, vezényletre és belső szervezetre vonatkozó intézkedéseket ő felsége alkotmányos fejedelmi jogának ismerte el. Ugyancsak e jogi és tényleges állapot következményeit vonta le, midőn a 12. §-ban az ujonczok megajánlásának jogát, a szolgálati idő meghatározását stb. föntartotta az ország számára. A XVIII-ik századból nem azt az állapotot vette át az új törvénybe, mely Mária-Terézia s II-ik József korában fejlődött, hanem az új törvényes állapot természetes következményének tartotta, hogy megvalósíthatók az 1790 óta szerzett nemzeti vívmányok. A magyar tisztek alkalmazására, a katonai parancsnokságok magyar levelezésére vonatkozó törvények érvényben maradtak és valószínűségük követelhető volt a felelős magyar ministeriumtól. A magyar katonai nevelés igazán csak most léptetett életbe, hiszen a «Ludovika Akadémia, melynek fölállítását 1808-ban iktatták a rendek a törvénybe, 1848-iki rövid élete után, csak 1872-ben adatott át rendeltetésének».¹

Mint láttuk, a honvédelem régi elemeiben elég gazdag volt a nemzeti élet a XVI-ik s XVII-ik századokban, a XVIII-iknak elején, sőt a nemesi fölkelés csapataiban még a XIX-ik század első tizedében is. De vajon a nemzeti élet kiveszett-e

¹ Asbóth János : *A magyar királyi honvédelmi ministerium fejlődése*. Budapest, 1873.

teljesen az 1867-iki törvényeken nyugvó új viszonyok közt? Az 1868: XLI. t.-cz. 18. §-ában olvassuk, hogy «a honvédség vezénynyelve a magyar, zászlója ő Felsége nevének jelvényei mellett, az ország színeit és a magyar állam czimerét viseli». Ha tekintjük, hogy a honvédség anyakönyvi állománya 1890-ben 234,514 legény volt s ha vesszük a régi seregek aránylag csekély számát, ha vesszük például, hogy a XVII-ik század közepe felé ötven vagy hatvanezer főre rugott a nemesi fölkelés tábora, ha vesszük, hogy a kapus szám után kiállított hadsereg ennyire sem tehető, hogy a magyar korona váraiban ugyanekkor tizenkétezer négyszáz magyar végbelinek kellett volna őrködni, ha vesszük, hogy Bethlen Gábor hadserege az idegenekkel együtt 1626-ban harminczezernél alig volt nagyobb s hogy 1802-ben az exercitus hungaricus hatvannégyezer főből állott, nem mondhatjuk, hogy a mohácsi vész után következő korokhoz képest ez új alkotmányos időben jelentékenyen fogyott volna a nemzeti hadi élet köre. Tudjuk, hogy a népesség haladása s az új védelmi rendszer kedvezőbb számarányokat követelne s nem is ebben keressük a fő különbséget a régi és az új viszonyok közt. A fő különbség az, hogy az 1867-iki törvények következtében a nemzet befolyása a külügy vezetésére annyira biztosítva van, a mennyire soha sem volt a mohácsi vész óta. Ezek a törvények lehetetlenné teszik azt, a mi még a *pragmatica sanctio* után is megtörtént, hogy a magyar hadsereget és a magyarság óriási anyagi áldozatait nem egészen úgy, vagy épen nem úgy használják föl, a mint azt a magyar érdekek követelik. Most, a hogy egyrészt a ma-

magyar hadi erő Kossuth Lajos 1848-iki szavai szerint a *pragmatica sanctio* értelmében, «ő felségét tartozik védeni a külmegettámadás ellen», épen úgy másrészt a magyar hadi erővel együtt ő felsége bízodegen származású s nagyobb számú csapatai a magyar érdekeket is tartoznak védelmezni a ki-
ráltság területén s határán túl.

Főleg ezért mondhatjuk, hogy az új viszonyok katonai tekintetben is javították a régieket.

IV.

De a már előadottakon kívül Deáknak volt még egy oka arra, hogy meglegedjék az 1867-ben elért katonai eredménynyel. Nem akarta, sőt czél-szerűtlennek hitte a külön magyar hadsereg föl-
állítását. A harminczas években, mint az akkori ellenzék egyik vezére Deák is követelte a «kormányszavak» magyarosítását, a magyar ezredeknek magyar tisztekkel való ellátását s a «lépcsőnkénti előmenetelt ezen ezredekben a többi cs. kir. hadseregtől különválva».¹

E követelések ugyan még nem jelentik az egészen külön magyar hadsereget, mert a magyar ezredek mint az egész hadsereghez tartozók vannak fölfogva. De mindenesetre nagyon közel járt Deák az egészen önálló sereg gondolatához. Azonban Deák lelkében már a negyvenes évek második felében kezdődik az elszakadás a régi sérelmi politikától. Mikor azután a parlamentaris kormányforma megalakulásáról és meggyökerez-
tetéséről van szó, Deák már elejtette a régi sérelmi

¹ Kónyi. I. 293. l.

lajstrom néhány pontját. Galicziát például többé nem követeli, pedig 1840-iki követjelentésében még fájlalja, hogy nem kapcsolták vissza.¹

A katonai követeléseket nem ejti el ily könnyen. 1848-ban mint a ministerium tagja nem tartja ugyan lehetségesnek a hadsereg rögtöni magyar lábraállítását, de volt némi reménye arra, hogy fölállítható az egészen magyar s független királyi hadsereg.²

1860 végén a király Bécsbe hívta Deákot, ki e találkozásról így ír sógorának 1861 január 9. »Sem a császár, sem a német statusférfiak, sem a hadsereg bele nem fognak abba egyezni, hogy a hadsereg kétfelé szakíttassék s inkább készek lesznek az extremumra».³

Ez a lehetetlenség gondolkodóba ejtette Deákot, de még sem ez döntötte el régi katonai követeléseinek mellőzését. Deák elítélte az opportunismust, mikor szerzett jogok védelméről volt szó. Ha régi katonai követeléseinek valósítása nélkül csonkának tartja a helyreállítandó alkotmányt, nem riadt volna vissza az extremumtól. De midőn e nagy nehézség elé jutva, mélyebben gondolkodott a kérdésről, úgy látta, hogy a kötelezettség, melyet a nemzet a *pragmatica sancti*óban elvállalt, kétfelé szakított hadsereggel nem teljesíthető. Már pedig a *pragmatica sancti*óból merítette leg-erősebb fegyverét az 1848-iki alapért vívott harczában. Nem kívánhatta volna elég erélylyel a dynastiától a nemzeti jogok tiszteletét, ha a hadsereg fölbontásával megbénítja a nemzetet kötelezettsége teljesítésében.

¹ Kónyi, I. 496. l. — ² U. o. II. 300. l. — ³ U. o. II. 529. l.

E fölfogás már teljesen kialakult Deák lelkében 1865-ben. A husvéti cikknek oly nagy hatású befejezéső soraiban ez a fölfogás így tükröződik vissza: «Készek leszünk mindenkor törvényszabta-
múton saját törvényeinket a birodalom szilárd fönl-
lállhatóságának biztosságával összhangzásba hozni».

Ezt a fölfogást azután határozottabban kifejti későbbi beszédeiben. A képviselőház 1867 márczius 28-iki ülésén Deák így beszélt: «Őseink, midőn a sanctio pragmaticában kimondott fölszthatatlan és elválthatatlan birtoklás elvének megállapításával kötelezve lőnek annak föntartására és megvédésére, jól tudták, hogy a védelemnek olyannak kell lenni, mely célra vezessen; már pedig csak az együttes erővel folyó közös védelem lehetett sikeres az állandó rendes katonaság föllállítása óta minden időben, a különvált seregeknek külön működése pedig zsibbasztó lett volna a szükséges védelem hatására».¹

A képviselőház 1868 augusztus 3-iki ülésén megint visszatér e gondolatra: «Ha pedig valaki okát vizsgálná annak» — úgymond — «hogy az állandó katonaság megállapítása óta miért nem sürgettek ily teljesen önálló, független külön hadsereget az ország rendei, valószínűleg azon eredményre jutna, hogy nem sürgették, nem követelték, mert azon meggyőződésben voltak, hogy két ilyen elkülönzött, független és önálló hadsereggel annyi harcz és veszély között, sem a hazát, sem ő felsége trónját s többi országait a practica sanctio értelmében megvédeni nem lehetett volna».² Bővebben és határozottabban nyilatkozik e kér-

¹ Kónyi, IV. 450. l. — ² U. o. V. 454. l.

désről az 1871 január 17-iki ülésen: «Igaza van egyik érdemes képviselő úrnak, hogy jöhet idő, mikor lesz szükség különálló magyar hadseregre. De mikor következik be ezen idő? Akkor, ha a kiegyezés szétbomlott, ha Magyarország ismét azon helyzetben lesz, hogy ismét a personaluniót kénytelen sürgetni. Akkor önként bekövetkezik a külön hadsereg szüksége.

Ez idő, mondom, bekövetkezhetik, talán nem mi általunk, nem a mi törekvésünk, hanem az események következtében; de én kimondom lelkem belső meggyőződését, hogy ha bekövetkezik, ez Magyarországra nézve súlyos csapás lesz; és a mostani viszonyok közt, Európa mostani területi mérvei mellett és azon számerő ellenében, melylyel mindenik nagyhatalom rendelkezik, Magyarországnak rendkívülig kockáztatná fönnállását, kivált ha még önmagában is össze nem tart».¹

S ki ez idézetekben még valami rejtett gondolatot vagy szándékosan ki nem fejezett árnyalatot keres, annak észébe juttatjuk gróf Andrássy Gyulát, ki 1889-iki classikus beszédében Deák Ferencz emlékére is hivatkozva így szólt: «Ha azt hittük volna, hogy egy önálló magyar hadsereg nélkül önálló magyar állam nem lehet, vagy hogy az felel meg legjobban Magyarország és a monarchia érdekeinek, nem ajánlottuk volna a később törvényhozásilag elfogadott közös védelem rendszerét, hanem igyekeztünk volna a magyar hadsereg létesítését legalább is megkísérteni. De mert az önálló magyar hadsereg eszméjét nemcsak kívánatosnak nem, hanem határozottan

¹ Kónyi, VI. 309. l.

veszélyesnek tartottuk, még pedig nemcsak a monarchia, hanem még inkább Magyarországra nézve; ez eszmének létesítését meg sem kíséreltük, sőt azt kezdettől fogva kizártuk a kiegyezés programjából». ¹

I. Elég sok jó oka volt tehát Deáknak arra, hogy 1867-ben ki ne használja az európai helyzetet nagyobb vagy nagyobbaknak látszó katonai vívmányok elérésére.

V.

I. De vajon mi van tulajdonképen az 1867: XII. véderőtörvénycikk 11. §-ában? Pythia jósigéit nem magyarázták oly titokzatos bölcseséggel, mint e paragraphust, mely igaz hogy nem elég részletező, de éppen nem homályos. Némelyek azt mondják a paragraphus védelmére, hogy Deáknak sietnie kellett. Pedig Deák ritkán sietett és ha sietett is, ügyvagyott arra, hogy mi kerül a törvénybe. Különben először 1866 májusában formulázta a paragraphust, 1867-ig módosította maga is, mások is; elhamarkodott munkának tehát nem lehet nevezni. De mint mondtuk, általánosságban van tartva és pedig szándékosan. Tekintettel a védelmi rendszernek akkor küszöbön lévő átalakítására, Deák saját szavai szerint az ország jogainak fentartása végett generalitásban akart maradni. ² Gróf Andrassy Gyula egy 1868-iki memorandumában azt mondja: «A véderőtörvény elfogadása szabatos magyarázatát adja a seregre vonatkozó, sajnos, nem egészen pontosan szerkesztett, 1867-iki törvénycikknek». Andrassy e bírálata

¹ *Olcsó Könyvtár*. Szerk. Gyulai Pál. 261. sz. 30. l. —

² Kónyi, III. 694. l.

aligha vonatkozik az egész 11. és 12. §-ra, mert a 1868-iki beszédében azt mondja, hogy «a törvénygyűlés igen tisztán kimondotta azt, a mit föntartott, a mit nem tartott fönn a nemzet-nek».¹ De mindenesetre Andrássy fölfogása szerint az 1868-iki törvény kijavítja az 1867-ikének bizonyos pontatlanságait. Nem kell tehát mélyen rejtett titkokat keresnünk a 11-ik szakaszban, csak azt, hogy magyarázatánál tekintettel kell lennünk az 1868-iki törvényre is.

És a midőn Deák törvényét magyarázzuk, kövessük azokat a törvényt magyarázó elveket, melyeket ő maga követett és tanított. «Törvények és jogi kérdések magyarázatánál nincs helye a sorok közötti olvasásnak», mondja Deák a Lustigkandl ellen írt *Észrevételekben*.² De ez esetben még fontosabb Verbőczy elve, melyet Deák idézett 1839-ben: «lex debet esse justa, honesta, possibilis secundum naturam et consuetudinem patriæ etc. et si tamen quid ambiguum, vel obscurum fuerit, ejus est interpretari, qui condidit». Ezekre az elvekre támaszkodva néhány észrevételt kell tennünk Rohonyi Gyulának a *Jogállam* 1903. IX. füzetében megjelent cikkére, melynek politikai irányát nagyon helyeseljük, de jogi fejtegetését nem fogadhatjuk el. Rohonyi — mint Edvi Illés Károly mondja — magából a törvényből kézzelfoghatóan kimutatta, hogy a törvény e szavai: összes hadsereg nem a közös hadsereget, hanem az egész fegyveres erőt jelentik. Deák Ferencz és gróf Andrássy is úgy magyarázták a kiegyezési törvény 11-ik szakaszát. A logika kérlelhetetlen törvényei

¹ Lederer: *Andrássy beszédei* I. 329., 342. ll. — ² Pest 1865. 80. l.

ezzerint ebből az következik, hogy ha az 1867 : XII. törvénycikknek az egész fegyveres erőről szóló 11-ik szakasza a hadsereg nyelvének meghatározását is a Felségére ruházta volna, akkor későbbi törvényeinkben már nem lehetne szó sem a honvédség, sem a népfölkelés vezényleti és szolgálati nyelvéről, mert hiszen ezek is az egész fegyveres erőhöz tartoznak. Ámde későbbi törvényeink nem ezt az álláspontot foglalták el s így logikai kényszerűséggel következik, hogy a hadsereg vezényleti nyelvének meghatározása nem tartozik amaz intézkedések közé, a melyek a 11. szakaszban a hadsereg egységes vezénylete czímén a király felségjogának vannak elismerve.

Körülbelül így ismerteti Edvi Illés a *Jogállam* cikkének legfőbb érveit egy napilapban.¹ Meg kell jegyeznünk legelőször is, hogy Deák a 11. szakaszban előforduló «egész vagy összes hadseregen» igen is az úgynevezett közös hadsereget értette. 1867 márczius 28-iki beszédében nem nevezi ugyan közös hadseregnek, hiszen akkor még nem is nevezhette annak, hanem csak azt mondja, hogy a magyar sereg része a «fegyveres erő összegének». Eddig Rohonyi helyesen idézett, de valamivel tovább kellett volna idéznie. A beszéd szerint, a 11. szakasz nem tartalmaz újítást, hanem a magyar sereget a «cs. kir. hadsereg» részének mondja, mint az 1796-iki törvény.² Már pedig tudjuk, hogy az 1796: Cæsareo Regius exercitusának egyenes utódjául csakis a császári és királyi közös hadsereget tekinthetjük. Deák tudta ugyan már ekkor, hogy a magyar hadseregnek majd egyéb

¹ *Budapesti Hirlap* 1903 okt. 24. — ² Kónyi, IV. 452. l.

részei is lesznek, mint a magyar ezredek, de ezeknek a részeknek az egész haderőhöz való viszonyáról nem nyilatkozott s a dolog természete szerint még nem is nyilatkozhatott.

Andrássy 1871-ben egészen más helyzetben volt. A magyar fegyveres erő akkor már kibővült, volt honvédségünk is. Andrássy január 17-én azt magyarázta, hogy az 1867-iki törvény magyar hadseregén mit kell értenünk? A létező magyar hadsereg összességét, tehát a már 1867-ben előre tervezett honvédséget is.

De egy szóval sem mondotta azt, hogy az 1867-iki törvény az egész, vagy összes hadseregen nem a közös sereget érti. Sőt hivatkozott arra, hogy különbség van a közös hadsereg s a honvédség közt s hogy a törvény határvonalat vont közöttük bizonyos kérdésekben. A vezénylet nyelvének meghatározásáról nem nyilatkozott, mert nem ez volt beszédének tárgya.

Deák és Andrássy idézett beszédei nem is arra nézve fontosak, hogy mit kell értenünk az egész hadseregen, hanem arra, nézve, hogy mit jelent az 1867-iki törvényben a «magyar hadsereg».

Az összes magyar hadi erőt, mint Andrássy mondja. Ezen a nyomon kell elindulnunk. Az 1867-iki 11. szakasz az egységes vezényletre vonatkozó alkotmányos felségjogot ő Felségére ruházza abban a magyar hadseregben, mely kiegészítő része volt az összes seregnek, vagyis az akkori császári királyi, vagy későbbi közös hadseregnek. Más magyar hadsereg akkor nem volt. Hogy az egységes vezényletre vonatkozó felségjogban a vezénylet nyelvének meghatározása is benfoglaltatik, az a dolog természetéből következik. Vezé-

nyelvni beszéd nélkül nem lehetséges még a csatában sem. Ép oly lehetetlen elképzelnünk az egyetemes belszervezetet a szolgálati nyelv meghatározása nélkül. Így volt az abban a Hungaricus Exercitusban, mely a Cæsareo Regiusnak volt alkatrésze, így kellett tehát maradnia e két sereg folytatásában is az 1867-iki törvényhozók szándéka szerint. Ha a törvényhozás a vezényleti és szolgálati nyelv meghatározását az akkori egész egyetemes erőre nézve nem akarja átruházni ő Fellegységére, akkor ezt világosan megmondotta volna a XLII. szakaszban. E szakaszban föl van sorolva, hogy micsoda jogok illetik meg a nemzetet a hadügyben. E jogok, bármily lényegesek is, nem vethetnek a nyelv meghatározásának jogával. Lehetséges, hogy ily kiváló s a nemzetnek annyira drága jogot hallgatással mellőzött volna a XLII-ik szakasz, ha nem akarja azt átruházni ő Fellegségére.

És most nézzük az 1868-iki törvényt. A védelmi rendszer ekkor átalakult, az egész hadsereg meggyarapodott Ausztriában is, nálunk is nemcsak létszámban, hanem új seregek föllállításával is. Az 1868-iki törvényben tehát határozottan ki kellett fejteni, hogy mikép alkalmazható az 1867-iki hadügyi törvény az új hadseregekre. A XL. törvénycikk 11. szakaszában ki van mondva, hogy «A monarchia közös védelmére szükséges szárazföldi és tengeri hadsereg, az 1867 : XII. törvénycikk 11., 12., 13. és 14. §§-ban foglalt alkotmányos jogok alapján s azok föntartása mellett a monarchia mindkét államterülete összes népességére nézve 800,000 főnyi teljes hadi létszámban állapíttatik». Itt tehát arra a magyar

hadseregre nézve, mely kiegészítő része a közös hadseregnek, fönmarad a 11. szakasz érvénye az ott megnevezett felségjogokkal együtt. A magyar hadsereg egyéb részei, melyek szintén tagjai a fegyveres erőnek, kivételnek a XII. törvényczikk 11. szakaszának érvénye alól. A honvédségről szóló XLI. törvényczikk 18. §-a ugyanis meghatározza a magyar honvédség magyar vezénnyelvét. Ezzel korlátozta e szakasz a vezénnyelvre vonatkozó felségjogot a magyar hadsereg egyik részében, de egyszersmind szembeszökő világossággal kimutatta, hogy arra a részére nézve, mely az 1867 : XII. t.-cz. 11. §-ban említve van, a vezénnyelv meghatározása alkotmányos felségjognak van elismerve.

De ha még kétségeink volnának, nézzük csak a sokat vitatott szakasz keletkezésének történetét.¹

Deák a tizenötös bizottság 1866 májusi ülésein némi próbálgatás után így formulázta a hadügyre vonatkozó törvényt. «Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai sértetlenül fönmaradván, mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is egységes vezérletére, vezényletére és belsőszervezetére vonatkozik, közös intézkedés alá tartozónak ismertetik el».

¹ Az összehasonlítás kedvéért álljon itt a törvénybe iktatott 11. szakasz : «Ő Felségének a hadügy körébe tartozó alkotmányos fejedelmi jogai következtében mindaz, a mi az egész hadseregnek és így a magyar hadseregnek is, mint az összes hadsereg kiegészítő részének, egységes vezérletére és belsőszervezetére vonatkozik, ő Felsége által intézendőnek ismertetik el.»

Alapeszméje e szerkezetnek, mint Deák mondotta, az, hogy a hadsereg egységes volta megmaradjon.¹

A megmaradjon szót csakis úgy érthetjük, hogy a vezényleti és szolgálati nyelv is oly egységes maradjon, mint eddig volt. S ha magát a szerkezetet nézzük, bajos elképzelnünk a közös intézkedést az egységes vezérletre, vezényletre s belső vezéretre nézve egységes szolgálati s vezényleti nyelv nélkül. De ha még ezt is elképzelhetjük, Deák formulájában a sértetlenül fönmaradván csakis azt jelenti, hogy a fejedelmi jognak az a magyarázata s gyakorlata, melytől a hadügyre nézve II. Lipót, I. Ferencz s V. Ferdinánd elállani nem akartak, sértetlenül fönmaradnak. Deák a 67-es alapot védő beszédeiben minduntalan hivatkozik arra a törvényes állapotra, mely az uralkodók korában fejlődött. Már pedig elmondottuk, hogy ezek az uralkodók jogaikra hivatkozva, nem akartak lemondani a szolgálati és vezény nyelv meghatározásáról.

Az 1867-iki 11. szakasz mai formájában az 1867 januári bécsi közös értekezleten keletkezett. Ez az értekezlet tette a «sértetlenül fönmaradván» helyébe «a folytán» szót, ez iktatta a szakaszba azt, hogy a magyar hadsereg «az összes hadsereg kiegészítő része» s a végső szavakban «a közös intézkedés alá tartozónak» szavak helyett «ő felsége által intézendőnek» szavakat tette. E közös értekezleten Beust elnöklete alatt Belcredi, Mailáth, Sennyey, Andrássy, Lónyay, Eötvös vettek részt. Az említett módosítások,

¹ Kónyi, III. 694—701. II.

bárhogy gondolkozzunk róluk, bizonyára nem czélozták Deák szándékainak megmásítását.¹

Ejus est interpretari, qui (legem) condidit. Deák az 1867-iki s az 1868-iki törvény szentesítése után soha sem tiltakozott az ellen, hogy ő Felsége határozta meg a közös hadsereg vezényleti és szolgálati nyelvét. Andrássy, ki tovább élt Deáknál, szintén megnyugodott e tényben. Az ő megnyugvásuk a legbiztosabb és a legvilágosabb magyarázata az említett törvényeknek.

Tökéletesen igaza van abban Rohonyinak, hogy az 1867-iki törvényhozás nem mondott le önkényt a hadsereg nyelvének meghatározásáról. Nem is mondhatott le róla. A nemzetnek erre természetes joga van s törvényeinek egész sorából is következik, hogy joga van anyanyelvét tenni hadseregében vezényleti és szolgálati nyelvének. Nem is lemondásról van itt szó, hanem csak arról, hogy a törvényhozás átruházta ő Felségére a magyar hadsereg egy részében a nyelv meghatározásának jogát. Lemondás és átruházás közt körülbelül akkora a különbség ebben a kérdésben, mint a mily nagy ür választja el az osztrák és magyar fölfogást a felségjog magyarázatában.

Deák az 1834. augusztusi kerületi gyűlésen előadta, hogy mikép értelmezi a felségjogot: «Nem a fejedelem ad a nemzetnek jussokat» — mondá ekkor — «hanem a nemzet ad a fejedelemnek, mert a nemzet minden jussoknak forrása. Hogy azon jussokat, melyeket a király bilaterális kötéseknél fogva bír, nemzetünk mindig tiszteletben tartotta, mutogatni nem kell».²

¹ Kónyi, IV. 171—176. ll. — ² U. o. I. 103. l.

V.

De vajon nincs-e menekvés a törvény kapcsolataiból? Kötve vagyunk-e mindörökké a 67-iki alapokhoz? Sokan kérdik ezt türelmetlen hévvel. A hatvanas és hetvenes években a kiegyezés ellenfelei e kérdésekre egyszerű nemmel feleltek s a kiegyezést egészben véve ostromolták. Azóta, talán a nyolczvanas évek vége óta, új ötletekkel gazdagodott a magyar politika eszmeköre. A kiegyezés általában jó, de jobban kell kihasználni, másképp kell értelmezni, fejleszteni kell. És a nagyobb nyomtaték kedvéért újabban azt hirdetik, hogy Deák Ferencz is így fogta föl a kiegyezést.

A képviselőház 1903 október 3-iki ülésén egy volt Deák-párti képviselő szerint Deák így nyilatkozott a kiegyezésről, a baloldalhoz fordulva: «Önöknek Uraim, igazuk lehet; tökéletes ez a munka nem lehet; hiszen emberi ész csinálmanya, tehát hibás. De azt felelem önöknek, a kik ma elveinket megtámadják, hogy hiszen eljön az ideje, — mert egy nemzet mindig fejlődik — a mikor önök a helyünkbe jőve, ezt az alapot fejleszthetni fogják, mert mi az alapot teremttük csak meg».¹ A Deák-ünnep alkalmából a hírlapok is közöltek hasonló, Deáknak tulajdonított nyilatkozatokat Deák kortársaitól. E kortársak közleményei is azt akarták bizonyítani, hogy Deák meglehetősen ideiglenes, rövid életű munkának tüntette föl a kiegyezést, melyet fejleszteni az utódok kötelessége.

¹ Gróf Zichy Jenő beszéde.

Kétségtelen, hogy Deák szerénységgel szólt a kiegyezés értékéről, hiszen az ő műve volt. Nem is csodáljuk, hogy némelyek félreértik e szerénységet. Ezt a becses emberi tulajdonságot a mai közélet nem igen ismeri. Ma, midőn írók és szónokok oly szívesen kürtölik és kürtöltetik világgá valódi vagy képzelt érdemeiket, bajos megérteni, hogy Deák nem verte mellét minduntalan és nem hirdette legalább hetenként egyszer, «hogy exegi monumentum». Innen csak egy ugrás van addig a gondolatig, hogy Deák maga sem becsülte elég nagyra munkáját, hanem csak muló episodnak vette a nemzet fejlődésében. Másrészt az így nyilatkozó kortársak nem jól emlékeznek vagy félreértették Deákot.

Van Deáknak egy 1867-iki nyilatkozata, mely némi félreértésre adhat alkalmat, ha nem olvassuk figyelmesen s elhallgatjuk azt, a mit Deák később mondott e kérdésről.

Ez év őszén mondotta a képviselőházban: «Jótevője-e az a népnek, a ki mindig azon vágyakat és reményeket emlegeti előtte, melyek még nem teljesültek, azt pedig, a mi már megvan, kicsinyli és ócsárolja, és a megalégedetlenség magvait szórja el? Alkotmányunk visszaállított ... Van-e, a ki azt állítaná, hogy politikai állásunk, alkotmányos törvényeink fejlesztése már be van fejezve? Hogy annak minden része változhatatlan, hogy fejlődésben, szellemi és anyagi téren haladni többé nem akarunk? De ha fejleszteni akarjuk törvényeinket, institutióinkat és erőinket, annak eszközlésére tér kell, melyen mozoghassunk, és e tért legalább visszaállították törvényeink. E téren működhetünk, e tér nélkü

pedig jogosan és törvényesen mozogni sem volnánk képesek. Helyes-e e nyereményt semmisnek tekinteni, gyanúsítani a meglevő állapotot, gyűlöletessé tenni azon törvényeket, melyeken állunk, s melyekből kiindulva, tovább haladhatunk?»¹

Itt valóban szó van politikai állásunk s alkotmányos törvényeink fejlesztéséről, de minő kapcsolatban? Egészben véve Deák azt mondja, hogy meg kell becsülnünk a tért, melyet nyertünk s azon állva kell dolgoznunk erőnk tovább fejlesztésén.

Erőnk e fejlesztése eredményezheti politikai állásunk s alkotmányos törvényeink fejlesztését is. Deák nem a közjogi alaptörvényeket említi, hanem azokat, melyek kapcsolatban vannak anyagi s szellemi fejlődésünkkel. De tegyük föl, hogy itt a közjogi alaptörvényekre is gondolt, az előzményből következik, hogy a változtatást csak igen távoli eshetőségnek fogja föl, mely iránt szítani a vágyakat és reményeket nagyon helytelennek mondja. Fő eszme itt a megnyert térnek, a közjogi alapnak megbecsülése. Magának ennek az alapnak fejlesztése czímén való bolygatását Deák e beszédében sem ajánlja.

Mennél idősebb lett a kiegyezés, annál nyomatékosabban hangoztatta Deák a közjogi alap rendíthetetlenségét. Eleinte szólt még egyes, nem lényeges részek javításáról, később ezt a gondolatot is elejti. Midőn az államadóssági törvényt tárgyalták, Deák így nyilatkozott 1867 december 14-ikén: «De hiszen ki az, ki ne óhajtaná nemzetét önerejében nagynak és hatalmasnak? Ki ne

¹ Kónyi, V. 276. l.

kivánná, minél biztosítottabb alkotmány mellett, minél kevesebb terhet viselni? Azonban, mivel mindent elérni nem lehetett, mivel sok van, a mit elérni óhajtunk: nem lehet állítani, hogy a mi megvan, az teljesen értéktelen. Állítsuk úgy a kérdést, hogy óhajt-e az ország inkább visszamenni ismét azon állapotra, melyben a kiegyenlítés előtt volt? s alig hiszem, hogy sokan legyenek, kik komoly megfontolás után, őszintén igenel felelnének».¹

Itt is beszél tehát arról, «a mit még elérni óhajtunk» s szerényen beszél arról, a mit elértünk. De itt nem a közjogi állapotról van szó, hanem inkább az annak érdekében elvállalt terhekről. Természetes, hogy e terhek panaszra adtak okot s e panaszok határozatlan óhajokat keltettek nem lévő, a távolban derengő állapotok iránt. Deák nem akarja tagadni, hogy lehetnek még óhajaink, de épen a határozatlan vágyak ápolása ellen óv s figyelmeztet a valóságra, melynek szemmel tartásával még sokat érhetünk el, ha megbecsüljük s nem forgatjuk föl a már elért eredményt. Bármily szerényen beszél tehát itt Deák, az úgynevezett fejlesztést, vagyis a közjogi alap erőszakos zavarását nem ajánlja, sőt helyteleníti.

A fősúlyt arra helyezi, hogy anyagi és szellemi fejlődésünkkel kell foglalkoznunk. Itt kívánta az igazi «fejlesztést».

1868 július 6-án mondja a képviselőházban: «azon másfél év alatt, mely alkotmányunk visszaállítása óta lefolyt, kiszabadulva egyrészt az absolutismus, másrészt az egykor védelmül

¹ Kónyi, V. 331. l.

használt, de minden fejlődést előlő inertia bilincseiből, adózva közcélokra, pénzügyeinkről magunk rendelkezve, nagyobb lendületet adtunk iparnak, kereskedésnek, forgalomnak, fölemeltük a föld értékét s a tetemesen növekedett adózási teher mellett is és annak ellenére hazánk fejlődésében többre mentünk, mint ezen századnak az 1848-iki évet megelőzőtt közel fél százada alatt».¹

A boldog öröm, mely e szavakból kisugárzik, eléggé mutatja, hogy Deák mily irányba kívánta terelni a magyar politikát.

De mivel az ellenzék megmaradt a közjogi harc mellett, Deák egyre conservativebb lett a közjogi alap védelmében. «Nekünk is adott Isten élénk phantasiát — így szólt 1868 Ferencz napján a Deák-párt küldöttségéhez — «mi is láttunk lebegni magunk előtt oly állapotokat, melyeket a vágy fénylőbb színeivel festett ki; de épen az a különbség az óhajtság és az akarat között, hogy az óhajtság nem ismer határokat, az akarat pedig mindig a lehetőség határai között marad, mert azon akarat, mely a kivihetőt számba nem venné, nem volna többé akarat, hanem ábránd . . . alkotmányunk jelenleg biztosított alapjait fönn kívánom tartani. Lehet, hogy egy vagy más, nem lényeges, mellékes kérdésben helyesnek és lehetőknek találándjuk valami jobbal cserélni ki a létezőt; de meg vagyok győződve, hogy alkotmányunk jelen alapjait és rendszerét fönn kell tartanunk, mert eddigelé nem ismerünk még oly kivihető módokat, melyek ezeknél jobbat nyújthatnának hazánk és alkotmányunk biztosítására; egyes fő-

¹ Kónyi V. 415. l.

oszlopokat pedig az épületből kivenni, a míg nem tudni, pótolhatjuk-e czélszerűbbekkel, az egésznek romlása nélkül nem lehet».¹

De a leghatározottabban és a legkimerítőbben 1871 január 17-én nyilatkozott e kérdésről a képviselőház előtt épen mikor a hadsereg ügyeiről folyt a vita. «Valamint akkor, midőn nekem választanom kellett egy centralis parlament, egy közös reichsrath és a personal-unio közt : a personal-uniót sürgettem, bármi veszélyes, bármi káros is az, mert a másik még veszélyesebb, még károsabb, úgy ha ezentúl olyan idő következne be, hogy megint a közt kellene választanom : közös parlamentbe, reichsrathba olvadás, vagy pedig bármi teherrel, veszélylyel járó personal-unio, én ismét ez utóbbit választanám. Azonban míg ez idő be nem következett, míg a Magyarország és az örökös tartományok közt kötött kiegyenlítési egyezmény fönáll, addig mindazt, a mi az egyezmény értelmétől, szellemétől, szavaitól elüt, úgy tekintem, mint megsértését a kiegyenlítési egyezménynek. Igaz, hogy Európában divattá kezd válni a szerződések semmibe vétele. Ezt a politikát én részemről soha sem tudnám követni.

Én kivénültem az ily újításból. Hanem, mint hideg szemlélő, azt találom, hogy e politikához is mindig csak a hatalmasok nyúlnak, a kiknek elég erejük van a szerződéseket megtörni, hogy azonban a gyöngébb nyúljon ily politikához, azt én nemcsak igazságosnak nem, de még eszélyesnek sem tartom.

Én épen a tényekkel vetettem számot és e

¹ Kónyi, VI. 43. l.

számvetés vezetett arra, hogy megkössük a kiegyenlítési szerződést, mint a melyet a tények számbavétele mellett tartottunk szükségesnek, s melyet föl is fogunk legalább szavazatunkkal tartani: mert megnyirbálása, aláásása sem a nemzet jelleméhez nem fér, sem czélszerű nem volna. Azon emberrel, a ki alkalmat keres a megkötött szerződés alól kibujni, a ki még olyankor is, ha alkalmá nem nyílik, kijelenti azon óhaját, hogy ama szerződést meg akarja szegni, semmi előrevigyázó ember szövetséget többé nem köt. Pedig Európában majdnem minden hatalom, különösen pedig Magyarország, oly állapotban van, hogy támasz és szövetség nélkül meg nem állhat. Én azt hiszem, tőlünk, kik ezen szerződésnek létrehozását szavazatunkkal elősegítettük, a bona fides megkívánja, hogy ezen szerződés minden betűjét megtartsuk». ¹

Nagyon rosszul teszik tehát a közjogi alap fejlesztésének hívei, ha Deákra hivatkoznak. Deák a kiegyezés betűjéhez is kívánt ragaszkodni s épen a hadügyi paragraphusok «aláásását, nyirbálását» czélszerűtlennek s a nemzet becsületével összeférhetetlennek tartotta. Az utolsó beszédből világos az is, hogy Deák a kiegyezést «bilateralis kötésnek» tartotta s tudjuk, hogy mint nyilatkozott már 1834-ben az oly felségjogokról, melyek ily törvényen alapulnak. Azok, kik a XII. törvénycikk hadügyi paragraphusát kifogyhatatlan tárháznak tekintik, mely a közjogi harcz megörökítésére folyvást szolgáltatja a fegyvereket, ne hivatkozzanak Deák fölfogására. Deák hosszú, igen

¹ Kónyi, VI. 309—311. II.

hosszú időre le akarta venni e harczot a napirendről, a nemzeti vívmányokat pedig a cultura és gazdaság fejlesztésében kereste. A hadügyben a nemzeti követelések érvényesítésére elégségesnek tartotta az 1792-től 1868-ig hozott idevágó törvények végrehajtását.

Tehát örök időkre kívánta-e állandósítani a német szolgálati és vezénynyelvet abban a magyar hadseregben, mely kiegészítő része a közös hadseregnek? A «soha» szó nem fordult elő Deák politikai szótárában.

Hiszen épen ő magyarázta meg Lustkandlnak, hogy «alkotmányunk történeti alkotmány, nem egyszerre készült, hanem a nemzet életéből fejlett ki s a nemzet szükségeihez és a kor igényeihez képest mind a nemzet jogait, mind a királyi jogokat illetőleg, lényegben és formában, időnként változásokon ment keresztül . . . Csak azon elv nem változott, mely minden alkotmányos monarchiának alapelve, hogy bármely változtatás vagy módosítás jogosan csak az összes törvényhozás által, vagyis a fejedelem és nemzet közös egyetértésével történhetik».¹

Azonban, hogy e közös egyetértést az uralkodóhoz való jó viszony megzavarása útján keressük, ily bölcsességre Deák soha sem gondolt.

De végre is, mikor akarta volna kipróbálni Deák ez egyetértés erejét a nemzeti hadsereg érdekében? Erre nézve egyenes választ Deák beszédeiben hiában keresünk, hiszen a hatvanas, hetvenes években a kiegyezés betűihez való ragaszkodásnak szükségét hirdette sokára, több

¹ *Észrevételek*, 88—90. ll.

ememzedék életére is, valószínűen mindaddig, a míg a mi fejlődésünk ereje s az örökös tartományok nemzetiségi viszonyai megérlelik a változtatás gondolatát. De talán szabad fölvetett kérdésünkre hozzátvető felelet gyanánt idéznünk Deák egy oktatását, mely népszerű formában magyarázza meg politikai módszerét: «mindent a maga idején kell csinálni, s a gyümölcsöt leszakítani csak érett korban kell, s míg hátralépni soha egy lépést sem szabad, az előrelépés csak akkor engedhető meg, ha tudjuk, hogy a körülmények által vissza nem lökötünk. Mert ha nem alkalmas időben teszünk csak egy lépést is előre, éretlen gyümölcsöt fogunk leszakítani, mely sem ízt, sem élvezetet nem ad. Nem azt tartom szerető jó apának, ki gyermeke kivánságára az éretlen cseresznyét leszakítja, de a ki várakozásra intve őt, neki annak idején az érettes, érett gyümölcsöt adja. A képviselőket mint a haza atyjait tekintem, kik fölvilágosítják a népet, megmagyarázzák neki a körülményeket s tanácsokra intik addig, míg az alkotmányos élet éretten gyümölcsöt élvezhetik». E hozzátvető feleletre jó lesz Deáknak még egy másik tételét is csatolnunk. Az 1840-iki országgyűlésen mondotta Deák: «Minden politikai súlyosabb hiba századokon keresztül s gyakran századok mulva bosszúlja meg magát iszonyú következtéseiben».¹

¹ A Székesfehérvári Lövész Társulatnak 1868 márczius 4. Könyi VI. 352. l. és u. o. I. 419. l.

VI.

Egy azonban bizonyos ; az obstructiót kizárta Deák azon alkotmányos eszközök sorából, melyekkel nemzeti vívmányokért küzdeni illik és szabad. Egy képviselőnek nem rég még arra is volt bátorsága, hogy Deák szellemét idézze föl az obstructio jogosságának igazolására. Mennyire sajnáljuk, hogy az idézés nem sikerült. Mennyire sajnáljuk, hogy nem hallottuk Deák fölséges haragjának menyköveit csattogni. Magyarország szégyene, kára most kisebb volna és sok mondva csinált nagyság omlott volna semmisége hamvába.

Deák valóban kezdett valami obstructio-féle küzdelmet az 1839-iki országgyűlésen, de nem a többség, hanem az alkotmányszegő kormány ellen. Nem is szólunk arról, hogy mik voltak a küzdelem eszközei, csakis azt óhajtjuk kiemelni, hogy Deák a parlamenti többség előtt mindig és minden körülmények közt meghajolt.

A többség akaratának érvényesülése Deák szerint az alkotmányjog egyik sarkalatos tétele.

Hallgassuk meg csak, hogy mit tanított erről egész életén át.

Az 1835-iki január 2-iki kerületi gyűlésen így szólt : «Minő szavakkal élt a personalis, minőkkel nem élt, azzal én nem törődöm, mert minket a personalis szavai oly kevésbé köteleznek, mint akármely egyes követ kijelentése. Itt csak a többség végez, csak a többség kötelez . . . egyebet nem kívánok, mint azt, hogy a mi a királyi resolúcióban ennen értelmünkkel megegyezőleg befoglaltatik, épen azért igtattassék törvénybe, mert a

többség a kir. választ elfogadta». Az 1839 június 10-iki kerületi ülésen, midőn a Ráday-ügyről volt szó, Deák a tudósítás szerint így végezte beszédét. A sérelem orvoslására nézve úgy nyilatkozott, hogy a míg a pesti sérelem eldöntve nem lesz, semmi más tárgyba ereszkedni nem akar; de ha a többség által ezen kívánságától elmozdítottatnék, akkor is szükségesnek látja a föliratot . . .»

Tehát épen akkor, midőn Deák a mai nyelven szólva «bejelenti az obstructiót»,¹ egyszersmind ki mondja, hogy a többség által elmozdítható kívánságától vagy is obstruálni csakis a többséggel, a többség határozata alapján akar.

Még jelentékenyebb e tekintetben Deák Ferencz 1839-diki nyilatkozata, midőn arról volt szó, hogy a városi követek nem akarták elfogadni a választást a katonai szükséget tudakozó küldöttségbe, mert kilencz tag helyett, a hogy ők kívánták, csak hatot választottak a rendek. A november 27-diki országos ülésen Deák erről így szólt: «Azon fenyegetés, hogy ha a királyi városok kívánsága el nem fogadtatik, a küldöttségben meg nem jelennek, nem látja mi alapon nyugszik és hova czéloz, mivel ha nekik itt azt mondani lehet, ugyanezt mondhatják minden törvénynél, akkor pedig azon anomalia keletkezik, hogy lehet kisebb szám, melynek ellenszegülése elégséges a többség határozatának megakasztására. Ily anomaliát képeztek ugyan a rómaiak idejében a «Tribuni Plebis»-ek, de Magyarországon Tribuni Plebiseket nem ismerünk».²

Deák nem sejtette, hogy ez intézmény egykor

¹ Kónyi, I. 139., 321. ll. — ² U. o. I. 408—409. ll.

állandóvá lesz a magyar parlamentben s hogy akadni fognak magyar államférfiak, kik megal-
kudnak a tribunusok gőgjével.

«Alkotmányos nemzeteknél, hol csak a többség határoz» — így kezdődik Deák 1840-diki követ-
jelentésének egyik mondata.¹

A többség e föltétlen jogát tiszteli mint minster
is az 1848-diki pesti országgyűlésen.

«Igen sokszor lehet a ministerium részes fél» —
mondja Deák a július 8-diki ülésen — «a ház pedig
soha sem. A ház fölötte áll minden hatalomnak,
az fél nem lehet, mert a ház többsége előtt minden
félnek el kell enyészni».²

A többség akarátának tisztelete újra meg újra
visszatérő vezérgondolata Deák alkotmányos pá-
lyájának. 1861 június 4-diki nagy beszédében is
olvassuk, hogy «a többség akarata fog határozni».
A határozati és fölirati pártok bizottságának 1861
július 23-diki értekezletén Deák kijelentette, hogy
«kész lett volna, ha a zárt ülésben a határozat
mellett nyilatkozik a többség, a nyílt ülésben ki-
jelenteni, hogy föliratot óhajtott, de aláveti ma-
gát a többségnek és határozatra szavaz».³

Deák tehát annyira ment a parlamenti többség
akarátának tiszteletében, hogy saját jobb meg-
győződését is hajlandó volt alárendelni annak.

Deák tehát nem félt attól, hogy lesz valaha
absolut kormány, mely a parlamenti többséget az
alkotmány elkobzására fogja fölhasználni. Nem
félt ettől az eshetőségtől, mert tapasztalta, hogy
ily czélból az absolut kormányok nem szoktak
összehívni országgyűlést. Országgyűlés nélkül ké-

¹ Kónyi, 552. — ² U. o. II. 247. l. — ³ U. o. III. 102., 203. ll.

nyelmesebben kobozhatnak el alkotmányos jogokat. De ha mégis eszébe jutna valaha abszolút kormányznak e furcsa vállalkozás, a magyar történet legszomorúbb lapjai sem jogosítanak föl bennünket arra, a véleményre, hogy lehet még egykor magyar parlamenti többség, mely megszavazná az alkotmány elkobzását.

A többség jogának föltétlen tiszteletén kívül Deák még más obstructióellenes elvet is hirdetett.

Az obstructiónak erős vára az 1848: IV. t.-cz. 66. §-a. A kiegyezés előkészítésekor több előrelátó államférfiú kifejezte aggodalmát e § intézkedése miatt.

Gróf Apponyi György egy 1862-diki emlékiratában azt mondja, hogy változtatni kell e §-t, mert «a magyar országgyűlés föloszlatása, a mi a koronának el nem vitázható joga, nem tehető függővé a költségvetés megszavazásától».¹

Midőn az 1867-diki bécsi közös értekezleten Belcredi azt kérdezte Andrássytól, hogy mit tenne, ha minister volna és a közösügyi bizottságnak javaslata tárgyában kisebbségbe jutna: föloszlatná-e a jelen országgyűlést? Andrássy azt válaszolta, hogy «igen is föloszlatná, noha még nincsen eltörölve azon lehetetlen törvény, a mely szerint addig föl nem oszlatható az országgyűlés, míg az évi költségvetés megszavazva nincs».²

A főrendiháznak 1866 deczember 19-diki ülésén gróf Cziráky János veszedelmesnek nyilatkoztatta az 1848. törvénynek azt a paragraphusát, «mely szerint az országgyűlést a költségvetés megszavazása előtt nem lehet föloszlatni; ennek természetes

¹ Kónyi, III. 310. l. — ² U. o. IV. 20. l.

következménye az, hogy a királyi hatalom gyakorlata helyébe a parlamenti uralom lép, melytől a conventhez egyedül csak egy lépés van». ¹ A király is óhajtotta az 1848-diki törvény e változtatását, mert mint az Andrássynak 1867 elején átadott pontokban mondja: «a 6. §. majdnem megsemmisíti a királynak föloszlatási jogát». ²

Ez aggodalmak eloszlatása végett alkották az 1867: X. törvényczikket s a király és Andrassy nyilatkozatai, valamint a törvényczikk világos szövege eléggé mutatják, hogy mi volt a czélja az 1848-diki törvény e módosításának.

1868 szeptember vége felé a körülmények kényszere miatt az a helyzet állott elő, hogy az 1868-iki s az 1869-iki költségvetések nem voltak megszavazva. Deák akkor indítványt nyújtott be a két évre szóló költségvetés tárgyalására nézve. Az indítványban hivatkozott az 1848-iki s az 1867-iki fönt említett törvényekre, melyeknek «világos rendelete szerint minden évben az országgyűlés elé terjesztendő s megállapítandó a következő évi költségvetés». Az indítványt szeptember 21-én beszéddel támogatta, melyben elmondta, hogy mint fogja föl a háznak jogát a költségvetés megszavazására. «Remélem, Magyarország nem fog jövődőben azon eshetőségbe jutni, hogy egyszerre két évi költségvetés álljon előtte... A költségvetés megállapítása nemcsak joga a tisztelt Háznak, hanem kötelessége, és a mely pillanatban a megállapítás lehetővé válik, azon pillanatban minderrészt más mód, mint a megállapítás, alkotmányellenes. A háznak, mondom, joga és kötelessége megállapítani a költségvetést».

¹ Kónyi, IV. 139. l. — ² U. o. 312. l.

ítani a költségvetést, de azt mondaná, hogy nem állapítja meg egész az esztendő végeig és a jövő országgyűlésig, és azon intercalaris időre is, mely jelen országgyűlés berekesztése és a jövő országgyűlés kezdete közt le fog folyni, a mi hónapokat vesz, azt mondani, hogy mi erre nézve nem hozunk határozatot, járjanak el a ministereink felelősség mellett: arra, azt hiszem, szorosán véve alkotmányosan nincs joga a háznak». ¹

Majd 1868 november 9-én a birodalmi ministeri bizárról megindított vitában Deák így szólt: Az 1848: IV. és az 1867: X. törvényczikkek határozottan azt rendelik, hogy minden országgyűlésen megállapítandó a jövő évnek költségvetése. Ez az alkotmánynak annyira sarkalatos törvénye, hogy a parlamentaris kormány, az alkotmányos élet ezen törvény nélkül fönn nem állhat. Ha mi ezen törvény teljesítését bármi úton-módon lehetlenné tesszük, fölforgatjuk magunk az alkotmány egyik sarkkövét és akkor hozunk igazán veszélyt az országra, melyet, nem tudom, mikor és hogyan fogunk megorvosolni». ²

Deák tehát azokból a törvényekből, melyekre az exlex előidézői támaszkodnak, azt magyarázta ki, hogy a költségvetésnek a kellő időben való megszavazása nemcsak joga, de kötelessége is a háznak. Mivel az ő idejében bizonyos parlamenti módszerek még nem honosultak meg náunk, nem nyilatkozhatott arról, hogy miként ékyszeríthető a parlament e kötelesség teljesítésére. Ha ily eshetőséggel kell számolnia, bizonyára megmondotta volna, hogy a hol kötelessé-

¹ Kónyi, VI. 4. l. — ² U. o. VI. 62. l.

gek vannak az állam iránt, ott a kötelességmúlás tókkal szemben kényszerítésről is kell gondolkodnunk.

VII.

Összefoglalva a mondottakat, megállapítottuk, hogy Deák a kiegyezés megkötésekor nem akart többet kicsikarni az uralkodótól a hadügyi kérdésekben, mert ezt a módszert gyöngédtelenség és czélszerűtlennek hitte. Nem akarta tenni ezt azért sem, mert tekintve a multakat és politikai helyzetünket, az elért eredményeket elégségeseknek és viszonyainkhoz illőknek találta. Deák nyilatkozataiból és hallgatásából világosan következik, hogy a mai gyakorlat helyesen értelmezi az 1867: XII. t.-cz. 11. §-át. Deák az 1867-es törvényt egyezménynek mondotta, e törvényt a százados közjogi viták végleges megoldásának tekintette s meg nem határozható időig ragaszkodni kívánt a kiegyezési törvénynek még a betűjéhez is. Annak nyirbálását és aláásását a fejlesztés czímén a nemzet becsületével össze nem férő különben is káros eljárásnak tartotta. Deák parlamenti többség jogának föltétlen érvényesítését hirdette s az 1848 és 1867-diki törvényeket úgy magyarázta, hogy a költségvetésnek kell időben való megszavazása nemcsak joga, hanem kötelessége is a törvényhozásnak.

Mindezt nem hozzávetésekből, hanem Deák félre nem érthető nyilatkozataiból következtettük.

A mai közvéleményt vagy legalább a közvéleménynek hangosan nyilatkozó részét, nagy távolság választja el Deák e fölfogásától.

E távolságot úgy szokták némelyek magya

zni, hogy Deák kora és a mi korunk közt nagy különbség. Az olasz és német egység megalapítása óta Európaszerte, így szokás mondani, a nemzeti érzés a rajongás oly fokára emelkedett, mely jelentékenyen magasabb az 1867 táján vezető férfiak nemzeti érzésének hőfokánál.

A magyarázatban van valami igazság igen vagy tévedéssel vegyítve. Az európai hatások megállapítása tekintetében sem pontos a magyarázat, kivált ha Deák pályájára tekintünk. Deák a harminczas években a hadügyben elérhető nemzeti vívmányok» iránt fogékonyabb volt, mint 1867-ben. Pedig Lajos Fülöp kora Európaszerte inkább kedvezett a népeket egyesítő liberalizmusnak, semmint a népeket elválasztó nemzeti érzésnek. 1867-ben pedig, III. Napoleon korában, az olasz és német egység kialakulása fején a nemzeti érzés hevesebben nyilvánult, mint a harminczas években.

Deák politikai eszméin érezhető ugyan az európai áramlatok hatása, de nemzeti érzése nem hatások szerint igazodott, hanem lelkének mindig eleven forrásaiból táplálkozott.

Ezért merjük mondani, hogy Deák nem hódolt volna a mai európai áramlatnak s megmaradt volna hazafinak, míg mi, az igaz, hogy chauvinisták lettünk. Sőt mi több, most már sovénnek vagyunk s azt hirdetjük, hogy ilyen az igaz magyar hazafi. De ez a betű-magyarosítás nem sokat használt, a fogalom épen oly idegen e földön, mint maga a szó. A XIX. század legnagyobb magyar államférfiai, Széchenyi, Deák, Kossuth nem voltak chauvinisták, bár alig képzelhető rangóbb nemzeti érzés, mint az, mely lelküket

hevítette. A chauvinismus elterjedésének egyik okát épen abban a különben örvendetes körülményben keressük, hogy igen sok elmagyarosodott idegen vesz részt a nemzeti életben. Nem mondjuk, hogy hazafi és chauvinista tökéletesen ellentétes fogalmak, de mégis lényeges a különbség köztök. A chauvin a külsőséget szereti; egy lozungbó, egy nemzeti színű szalag lelkes izgalomban hozza; a hazafi a külsőnek csak akkor örül, ha valami lényeges értéknek a kifejezője. A chauvin csak a zajos, a föltűnő dicsőséget szereti, az iránt a csendes s lassú munka iránt, melyet a hazafi végez, hogy a sikert előkészítse, a chauvinnek nincs sok érzéke. A chauvin szenvedélyesen gyűlöl s rendkívül türelmetlen, a hazafi jobban szereti hazáját, semmint gyűlölné ellenségeit. Innen van, hogy a chauvinismus visszariasztja az idegent, az igaz hazafiságnak pedig igen nagy a vonzó ereje. A chauvin mindent kockáztat, csak hiúsága érdekében nem s öntudatlanságában vagy könnyelműségből a leghamarabb magát a hazát kockáztatja; a hazafi aggodalmakkal telve óvatos s legelőször is a maga nyugalmit és népszerűségét kockáztatja. A chauvinista nem ismeri önmagát s nem akarja nyugodt, tiszta pillantással nézni hazája múltját, jelenét és jövőjét; a hazafi bár mily kellemetlen érzések fogják is el, csalódás nélkül akarja látni a nemzet történetét, s helyzetét a többi nemzetek közt.

A nemzeti érzésnek ezt az árnyalatát bámulatos erővel fejezi ki Deák 1839-diki beszédében «Ne nehezítsék a főrendek állásunkat» — így szólt — «sőt inkább segítsenek bennünket legszenvedelmesebb kötelességünk teljesítésében. Hiszen ők is »

hazának gyermekei ; tudják ők, kik a külföldet s más nemzetek állását, dicsőségét és kényelmét jobban ismerik, mint mi, hogy a magyarnak hazaszeretetét sem a multak lelkesítő emlékezete, sem a hiúság, sem az önzés nem támogatják annyira, mint más nemzetekét. A hatalmas Rómának és a szabad Görögországnak szabad polgárai lelkesedést meríthettek hazájok történeteiből ; büszkék valának nemzetök nagyságában és dicsőségében s érezték, hogy az ő hazájok a legjobb, a legboldogítóbb. A francia, az angol szintén lelkesedve tekintenek vissza történeteikre, s szintén érzik, hogy Európában nincsen haza, mely nekik annyi kényelmet, annyi szabadságot, annyi biztosságot nyújtana, mint a magoké. A lángkeblű olaszt földúlt szabadsága romjai közt a classikai hajdankor tüze lelkesíti ; az orosz legalább hazájának óriási nagysága emeli. De a magyarnak mindezekből igen kevés jutott ; történeteink csak átok szülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harczokra mutatnak ; kevés azokban a polgári erényeknek tiszta példája, kevés a fénypont, mely forró önérzettel keblünket emelje. Hiúság nem kecsegtethet bennünket, mert hisz Európa alig tudja létezésünket, s Afrikának számos coloniái talán ismeretesebbek más nemzeteknél, mint honunk, melyet Ausztria termékeny, de műveletlen coloniájának tekint a külföld. Jelenünk nem fényes s nem annyira boldogító, hogy e részben más nemzetekkel vetélkedhetnénk. Jövendőnk Isten kezében van, de hogy igen fényes kilátásokat ígérne, azt elhinni csakugyan optimismus kell, ámbár a jelennél jobbat nem remélnünk lehetetlen. S mégis van az embernek keblében egy tiszta

forró érzés, mely mindezen segítségek nélkül buzgón ragaszkodik a hazához, s nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak, ki e szegény, e nyomorult szegény, szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának». ¹ Ime Eötvös *Búcsúja* prózában! A chauvinista nem ismeri a hazafi érzés ez elégikus mélységét, nem emelkedhetik ily hazafias stoicismusig, hanem hamisan idealizáló fénynyel vonja be nemzetét történetét s fölületes hevében a maga nemzetét az elsőnek hirdeti a nemzetek közt. A chauvinismus francia eredetű, a francziák politikai nagyságuk hanyatlásával lakoltak azért, hogy átengedték magokat e hiú érzés mámorító hatásának. Más nagy nemzetek kevesebbet szenvedtek chauvinismusuk miatt. Erélyöket még fokozta a nagy izgalom s edzett szervezetök kibirta a láz hatását.

De kisebb nemzeteket halálos veszedelemmel fenyeget ez a divatos betegség, nem épen physikai halállal, hiszen a nemzetek többnyire nem úgy halnak ki, mint az egyes emberek. Nemzeti halálnak kezdete lehet az is, ha tesped a nemzeti élet, ha ennek csak zajongó nyilatkozását halljuk s nem érezzük igazi erélyét s igazi haladását. Nincs e betegségnek jobb orvossága, mint az önismeretben és szerénységben gyökerező hazafiságnak éltető ereje, melyet nagyjaink s köztök különösen Deák műveinek, pályájának s beszédeinek igazi ismeretéből meríthetünk.

¹ Kónyi, I. 364. l.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN TÖRTÉNETI ESZMÉI.¹

Széchenyi történeti eszméinek megbecsülésében, s ele még ismertetésében is íróink felfogása nagyon tévesztő. Széchenyi tisztelői közt némelyek történeti felfogását a nagy szellem gyöngéden érintendő hibái közé sorolják, mások azonban dicsőítik a felfogás mélységét, Széchenyi ellenfelei pedig a legérzékenyebben s egy újabb bírálója kimondja, hogy kivált a magyar történet s a magyar intézmények szelleme ismeretlen föld maradt Széchenyi előtt.

Bizonyos, hogy e felfogások rendezésre szorulóak, s elég érdek volna ily problema megoldását legalább elősegíteni egy-két adattal.

E célból vizsgálódásainkat három részre osztjuk. Kutatni akarjuk először, hogy mily hatások alatt s minő rendszerré fejlődtek Széchenyi eszméi az általános történetről, vizsgálni akarjuk azután, hogy miképen kapcsolódtak össze ez eszmék Széchenyinek a magyar történetről s a hazai viszonyokról alkotott felfogásával s végül Széchenyi történeti eszméit az újabb tudományos mozgalmak szempontjából is óhajtjuk ismertetni.

¹ Budapesti Szemle 1907.

I.

Széchenyi történeti eszméinek fejlődése. Általános történeti eszméinek rendszere.

Széchenyi már korán — talán első költői olvasmányainak hatása alatt — megkedvelte a tájaknak s valószínűen a nemzeteknek összehasonlítását az emberi életkorokkal. Tizennyolcz éves korában írja szüleinek Világosról, hogy a Kőrös vidéke tetszett neki. «Ez a síkság — úgy mond — mely termékeny és gazzal is el van borítva, szép látvány, az ifjúsághoz hasonlítható ; az Alpesekeket tiszteletreméltó vénekhez hasonlítanám».

1814-ben komoly figyelemmel olvasta Mme de Staël *L'Allemagne*-ját. Különösen azok a sorok keltik fel érdekét, a hol a szerző a nemzeti állam s jellem jelentőségéről beszél. «A mi napjainkban — mondja Mme de Staël — csakis a nemzeti jellemben van az államnak igazi ereje». Az ehhez hasonló helyeket Széchenyi naplójába is jegyzi. De bizonyára érdekelte Széchenyit a szerzőnek történet-philosophiája is. Madame de Staël az emberi szellem perfectibilitásáról is beszél. «Az ember történetében — úgy mond — a mindig egyenlő s folytonos haladás tervét vesszük észre». Az *Allemagne* szerzője a népek ifjúságát és érett korát is felemlíti. «A németek — úgy mond — ifjúságot teremtetek magoknak, az angolok megférfitették».

Mindezek a gondolatok mélyen hatottak az ifjú Széchenyi szellemére. Midőn 1814 végén Nápolyban Filangieri tábornokkal, Mme de Staël isme-

rősével találkozott, élenken érdekelte mindaz, a mit az *Allemagne* szerzőjéről hallott.

Nem bántotta az, hogy Chateaubriand megbírált a perfectibilitás tanát, a jakobinusok e hitvallását; a gondolat egyre foglalkoztatja Széchenyit utazásai közben. A perfectio, a perfect szavak kedvelt szólamai lesznek. De még ingadozik lelke a haladás törvényének megállapításában. Pompejiban bámulja az ókor «perfectióját», gondolkodik azon, vajon mikép következhetik ily perfectio után a hanyatlás. De bármennyire tiszteli az ókori s régi olasz művészetet, az újkor művészete inkább lelkesíti. Canovának mennyei szobráról beszél, a korabeli francia művészetben pedig csodálja az emberi szellem haladását. Korának másnemű vívmányai kötötték le figyelmét 1815-iki angliai utazásában. Az új gépek, a gyár-
ipar lendülete nagyon foglalkoztatták, «egy ily gép — úgy mond — a legnagyobb perfectióhoz tartozik». De azt is észrevette, hogy ennek a tökéletességnek árnyéka is van, mert nagy nyomor a kísérete.

Különös tévedése Széchenyi már említett bírálójának az, hogy a nagy reformatorra az angol alkotmányos élet mulékony hatást tett. Igaz, hogy a gépekkel s gyárakkal nagyon sokat foglalkozott, de mégis a három dolog közül, melyet Angliában tanulmányozni érdemesnek tart, első helyen az alkotmányt említi. Már 1815-iki útja előtt is olvasta Montesquieut. Sokat elmélkedett azon, a mit Montesquieuben a nemzetek jellemének alakulásáról, a nemzetek sorsáról olvasott. Feltűnhetett neki Montesquieunek az a megjegyzése, hogy az angol állam is elvesz egykor, ha törvényhozó

hatalma romlottabb lesz, mint a végrehajtó hatalom. Anglia csak úgy el fog veszni, mint Róma, Sparta és Carthago — mondja Montesquieu. Ime a haladásnak oly vigasztaló gondolatára új nagy árnyék borul. De hogy is lehetne másképp?

Hiszen a nemzetek és az emberek élete hasonló — írja Széchenyi naplójában 1816 márczius 17-én — a nemzeteknek is van gyermekkoruk s vannak kamaszéveik, azután az életbe lépnek s vagy tökéletesednek, vagy romlanak. A különbség csak az, hogy a nemzetek évezredekig élnek és fejlődésöknek évszázados fordulói vannak. Így például egy népnek kamaszévei háromszáz évig is eltartanak.

Így formulázza először elméletét a nemzetek életkoráról.

Korának európai nemzeteit vizsgálva, nem egy nemzeten vélte észrevenni a halálnak jegyét. Szenvedélyes érdeklődéssel olvasta Alfieri önéletrajzát, az olasz költő lelkében a magáéval néhány rokon vonást talált s azért egyik «degkedvesebb szentjének» nevezte. Már pedig Alfieri azt írta, hogy Olaszország halott ország, népe már nem él és nyelve is majdnem holt nyelv. Pedig e nyelven írt Tasso, a kinek stanzáiért Széchenyi érdemesnek találta olaszul tanulni.

A saját olaszországi tapasztalatai Alfieri panaszaát látszottak igazolni. De a midőn utazása közben egészségtől duzzadó amerikai tiszteket látott, lelke felvidult. Minő nép lesz még ezekből egykor? — így kiált fel. Amerikát viruló gyermekhez hasonlítja, a jövő országának nevezi, a mint az ókori nagy államokat a mult birodalmai közé sorolja.

1819-ben Nápolyban újra formulázza elméletét a nemzetek fejlődéséről.

«Egy nemzet úgy keletkezik, mint a hogy a gyermek születik: azután átéli a kamaszéveket, az ifjúságot, a férfikort és az öregkort, s végül elhal; az egyedüli különbség az, hogy az ember holtteste feloszlik, ellenben a nemzetnek holtteste évek hosszú során át tengődik». «A nemzetek nagyságának alapját — így fűzi tovább a hasonlatot — az a nevelés teremti, melyet gyermekkorukban kaptak. A nemzeteket a kormányok nevelik. A nép ereje s egészsége s az uralkodó értelmi ereje — ezek a nemzeti nagyság fejlesztő elemei. A népek ép úgy, mint az emberek, csak ifjúságukban tanulékonyak és javíthatatlanok lesznek, ha öregednek. Ha egyszer a szokások meg vannak állapodva s a balítéletek meggyökereszték, veszélyes s hiábavaló dolog azoknak átalakítását még csak meg is próbálni. Az ily nép nem is szenved, hogy bajának gyógyítása végett hozzá nyúljanak ép úgy, mint a beteg, ki remegve látja a sebészt».

Ez elmélkedés első fele a nemzetek halálának meghatározásával egészíti ki az 1816-iki formulát, második fele pedig Mme de Staël már említett könyvének néhány gondolatát fűzi tovább. Az *Allemagne* szerzője is azt mondja, hogy a kormányok a népeknek igazi nevelői és hogy az emberi nem ép úgy nevelhető, mint minden egyes ember.

Széchenyinek megtetszett e gondolat, valószínűleg is hitte, mert már akkor égett a vágytól, hogy reformáljon egy nemzetet úgy, mint a hogy ez időtájt sikerrel fáradozott a saját lelki világának átalakításán.

A következő évben, 1820-ban, Törökszentmiklóson katonáskodván, Mme de Staëlnak azt a munkáját kezdi olvasni, mely az irodalmat a társadalmi intézményekhez való viszonyában tárgyalja. E munkával még komolyabban foglalkozik, mint a Németországról szólóval. Ne csodálkozzunk azon, hogy oly komoly jelentőséget tulajdonít az írónőnek. Gondoljuk meg, hogy Mme de Staëlt Byron — Széchenyi előtt nagy tekintély — a világirodalom talán legnagyobb írónőjének nyilvánította. Igaz, hogy Széchenyi kételkedett is néha Mme de Staël alaposságában, de fiatal lelkének fogékonyságával elfogadott eszméit nem felejtette el.

Megmérhetjük az idézett könyv hatását Széchenyire, ha azt olvassuk benne, hogy egy nemzet értelmességének fejlesztése egyenlő értékű jó erkölcsének felvirágoztatásával. Vagy ha ezt olvasuk : ösztönözd az embert a felsőbbbségnek mindenféle nemére és különböző tehetségei mindannyian erkölcsi életének tökéletesedését fogják elősegíteni.

A történetről Mme de Staël ezt mondja : «Végigpillantva a világ változásain és a századok sorrendjén, az emberi faj perfectibilitásának eszméje emelkedik ki előttem és nem bírom figyelmeimet elfordítani tőle. Nem hiszem, hogy az erkölcsi természet e nagy munkája valaha szünetelt volna ; a fényes korszakokban, valamint a homályosakban az emberi szellemnek fokozatos haladása soha sem szakadt félbe. Lelkem minden tehetségével fogadom el ezt a philosophiai eredményt ; egyik legnagyobb értéke az, hogy az emelkedettség nagy érzését kelti fel bennünk».

Mint látjuk, e munkájában az írónő nagyobb

érthetvél és határozottsággal hirdeti a perfectibilitást, mint a Németországról szólóban. Az emberi nem különböző korairól is beszél s azt mondja, hogy az ókorban még nem érte el az emberiség a melancholia korszakát.

«Jól tudom — írja Széchenyi naplójába — hogy mit ért Mme de Staël e melancholia korán. Jól tudom, hogy a népeknek van gyermekkoruk stb. egész öregkorukig, s hogy mind e korokat végig kell élniök».

Így fordítja le az író elnevezéseit a saját elméletének terminológiájára és csendesen — a nélkül, hogy mondaná s a nélkül, hogy tisztán látnók a logikai fonalat — hozzáfűzi a fejlődés ez elméletéhez a perfectibilitásnak már most egészen lelkébe vésett tanát.

Ekkor már történetphilosophiája magaslatáról ítéli meg az egykorú eseményeket. Midőn Ypsilanti támadását hallja, így kiált fel: «Görögország újjászületéséből semmi sem lesz. Nemzetek úgy születnek és halnak meg, mint az emberek. Görögország már élt és hogyan élt s minő férfikort ért!»

Korának a politikai szabadságért vívott küzdelmei, továbbá politikai és történeti olvasmányai egyre ösztönzik a népek sorsáról való elmélkedéseinek mélyítésére. Elolvassa Burke támadását a francia forradalom ellen. Noha e forradalom egyik éltető tanában, a perfectibilitásban maga is hitt, úgy gondoljuk, hogy rokonszenve Burke felé hajlott. Határozottan helyeselte Burkenek azt a meghatározását, hogy a reformra való képesség kapcsolata a conservatív hajlammal jellemzi az igazi államférfiút. Széchenyi is azt mondja ekkortájt, hogy ő az ultrák és a carbonarik közt foglal

helyet. «Ti úgy bántatok a franczia nemzettel — mondja Burke a forradalom vezéreinek — mintha ma vagy tegnap keletkezett volna».

Ezt a szemrehányást Széchenyi egészen át-
érezte. Folyvást foglalkoztatta a népek életkorá-
nak különbsége történeti és politikai tekintetben.

1824-ben újra fogalmazza elméletét és igyekszik
tartalmasabban jellemezni a négy életkor mind-
egyikét. A gyermekkorban és ifjúkorban fejlődnek
ki a legszebb és legnemesebb jellemvonások, a
minőkre példákat Róma és Görögország története
nyújt, vagy Amerikában Washingtoné és Frank-
liné. Az érett férfikorban van Franciaország s
Anglia. «Itt már nem látjuk a nemes lelkesedést
a nagyért, kiválóért s önzetlenért, — azt a büszke-
ségtől és nagyravágyástól nem zavart szép rajon-
gást az emberiség javaért hiába keressük ez or-
szágokban. Cselekvéseik főrugója a realitás, a
nyereség, az előny, a hatalom és ezek körül forog
az érdeklődés. Az öregkorban vannak azok a né-
pek, melyeknek ereiben a vér bágyadtan folydogál
s a hol az emberek azzal dicsekednek, hogy csak
magokra gondolnak, nem lévén érzésök a közjó
iránt.»

Bár sejtjük, de még nem látjuk tisztán, miké-
pen egyeztethető a folytonos romlás e képe a
perfectibilitás tanával.

1823 óta sokat foglalkozott Széchenyi Voltaire-
rel. Voltaire 1785-iki kiadásának köteteit sorban
olvasgatta. Veszélyes író — úgy mond — a ta-
pasztalatlan ifjúságnak, de sok jót is művel, mert
«türelmet hirdet és ezt eléggé hirdetni, istenemre,
alig lehet».

Voltairenek nagy jelentőségű világtörténeti át-

tekintését már csak magyar vonatkozásai miatt is
 érdeklődéssel olvasta. Széchenyin kívül más magyar
 írókra, például Verseyre is hatott Voltairenek
 az a kijelentése, hogy valamennyi nép közül,
 amelynek történetén munkánkban végig tekintet-
 nünk, egy sem volt szerencsétlenebb, mint a ma-
 gyar. De különben is Voltaire munkája telve van
 igen tanulságos elbeszélésekkel és gondolatokkal.
 Széchenyi kezében alighanem ez volt az első je-
 lentékenyebb könyv, mely a világ történetét Nagy
 Károlytól XIII. Lajos koráig folytonos előadás-
 ságon tárgyalja.

Nem felejtette el Széchenyi, hogy Voltaire a
 középkor idejét «a borzalmak századainak» nevezi.
 A kiváló egyének szerepét a történetben Vol-
 taire már igen élénken kiemelte. «Látjuk —
 mondja Voltaire — hogy egy nemzet felsőbbsege
 csak vezetőitől függ». «Minden nagyot e világon —
 mondja másutt — egyes emberek lángeszének és
 közéletiségének köszönhetünk». Ezek a gondolatok
 megerősítették Széchenyit abban a felfogásban,
 melyre ösztönt már Mme de Staël könyvéből nyert.
 Voltaire szerint a kormányoknak nagyobb be-
 hatása van az emberek jellemére, mint az éghaj-
 latnak. Ez oly felfogás, mely Széchenyi szerint
 szerencsésen igazítja helyre a Montesquieuét s
 azonkívül a nemzetek nevelésének lehetőségét is
 hirdeti.

Voltaire azt a nyolczszázéves történetet, melyet
 elbeszél, a bűnök, a háború és a szerencsétlenségek
 nagy gyűjteményének nevezi el, melyben itt-ott
 látni néhány erényt és kevés boldog időt, mint
 elszórt lakásokat láthatunk vad pusztákban. Mind
 a mellett Nagy Károly kora óta a XVIII. századig

a népességnek, a vagyonnak, a műveltségnek haladását látja Európában.

Így tehát Széchenyi a haladás eszméje mellett Voltaire könyvében új bizonyyságot talált. A hogy mindenütt talált újakat ekkor az életben s a technika vívmányaiban, ha külföldön utazott.

Fáradhatatlan olvasó volt, de kevés történeti munkában talált oly gyönyörűséget, mint Ségur *Napoleon története és a nagy hadsereg 1812-ben* című munkájában. Classikus munka, írja róla, Thukydideshez és Xenophonhoz hasonlítható. A tárgy is nagyon érdekelte, I. Napoleonról később maga is írt egy kiváló jellemrajzot az *Önismertetben*. De Ségur gondolatai is viszhangot keltettek lelkében. Ségur úgy magyarázza Sándor csár és Napoleon összeütközését, hogy Sándornak birodalma még fiatal volt, mint fejedelme s napoként növekedett, ellenben a franczia birodalom már érett korban volt, mint császára és most már csak gyöngülhetett. Midőn Napoleon Vlnában ért a lengyel hősökkel — beszéli Ségur — megmozdult a litvánok szíve mélyén a még élő, bár már elöregedett hazafiúi érzés. Ségur elbeszélvén Barclay visszavonulását s azt, hogy az oroszok mennyire haragudtak reá a terület kiszolgáltatása miatt, dicsőíti az orosz hadvezért, mert szembe szállt a megtévesztett közvéleménynyel és mert felfogta, hogy a nemzeteket legtöbbször önmaguk ellenére mentik meg. Az önmegtagadó elszántsággal, melylyel az oroszok feldúlták hazájokat, hogy megsemmisítsék a hódítót, bámulatra ragadja Ségurt. «Kivívták az igazi dicsőséget — úgy mond — és ha előrehaladottabb műveltség fogja majd áthatni minden osztályukat, e nagy népnek

és lesz nagy századja, ők is megragadják majd a világszűcsőség kormánybotját, melyet, úgy látszik, hogy a föld népei sor szerint adnak át egymásnak». Képzeltük, hogy a nagy történetírónak könyvében olvasott példák és reflexiók mennyire edzették Széchenyi elhatározását s mennyire érlelték alakuló elméletét.

Már nyilvános pályájának küszöbén volt ekkor, ekkor mint író még nem lépett a nyilvánosság elé. Tanulva készült pályájára és még férfikorában is könnyen fellobbanó lelkesedéssel olvasta a nagy görög eszméit az emberi és nemzeti élet titkairól. Így olvasta Franklint, kit élete vezéréül választott. Franklin azt tanítja, hogy az egyes polgárok erkölcsi érzéke együttvéve alkotja meg a nemzetek erejét. Ezt már régebben így gondolta Széchenyi is. Az *Üdvlelde*ben is olvashatjuk, «hogy a derék nemzet nem egyéb, mint derék polgárok öszvege». ¹ Franklin Angolországot öreg, Amerikát ifjú nemzetnek nevezi.

Széchenyi általában nagyon megkedveli Franklin iratainak azt a jellemvonását, hogy az értelmességet, a munkásságot, a takarékoság s előretökő gazdálkodás szellemét és az erkölcsi értéket egységbe kapcsolja. Herdert is többször idézi Széchenyi. Nem csupán a magyarokra vonatkozó jóslata, hanem történetphilosóphiájának alap gondolatai is érdekelték. A természet különböző, egymással az életért küzdő szervezeteket teremtett — úgy mond Herder — mert a legkisebb térre az élők legnagyobb sokaságát akarta elhelyezni. A teremtet e küzdelemben találta meg az

¹ 38. l.

egyetemes élet fentartásának módját. A szervezetek formája folyton emelkedik a földön és a sornak csúcsán az embert találjuk, a kinél senki sincs mesterségesebben és változatosabban szervezve. Nincs nemesebb szó az ember rendeltetésének kifejezésére, mint a humanitás. A humanitás szó magába foglalja az ember hivatását az észességre s a szabadságra; szigorú méltányosság és igazság nélkül nincs ész s nincs is igazi humanitás.

A mit a teremtető életre hívott, s a mi hat, az bizonyos kapcsolatban örökké él és hat. Az elhervadt virág széthull, de az erő, mely e részeket élesztette, nem halt ki az egyes szervezet szétbomlásával. Hihetjük-e tehát, hogy az emberi lélek, a legmagasabb szervezet éltetője, egyszerre megsemmisüljön? A hely és az idő mellett a nemzetek jelleme dönti el az emberi birodalmak eseményeit. A történet folyama azt mutatja, hogy az igazi humanitás növekedésével az emberiség romboló dæmonai kevesbedtek és pedig az ész és a kormányzó művészet felvilágosodásának belső törvényei szerint.

Herdernek e gondolataiból egynémelyik átment Széchenyi munkáiba is. Általában Herder hatásának is része van Széchenyi morális, természet- és történetphilosophiája megalakításában.

Már a kortársaknak is feltűnt Bentham hatása Széchenyire.

Mi itt főleg Bentham általános történeti eszméit vehetjük figyelembe. Hogy az újkor erkölcei többet érnek, mint a régiek, ezt Bentham oly ténynek mondja, melyet Hume s Voltaire már bebizonyítottak. Bentham szerint a legbarbárabb korok egyszersmind a legbűnösebbek is. E korok-

csak a papság tudott olvasni, ez az ész gyermekekora. A theokratikus államokban élő nemzeteink gyermekkorukban öregedtek meg. Az ily nemzeteink könnyen leigázhatók és történetük csak abból áll, hogy bilincseik színét változtatják. Bentham nem hisz a végtelen perfectibilitásban. Kevesbíthatjuk, de meg nem előzhetjük az összes szenvedélyeket. Csak a lehető kell keresnünk, elég nagy tér ez a lángésznek s elég nehéz feladat a legnagyobb erényeknek is. Nem paradisosmot, csak kertet teremthetünk a földön, de ez a kert gyönyörűséges tartózkodó hely lesz ahhoz vadonhoz képest, a melyben az emberek oly sokáig bolyongtak. Ép oly nevetséges dicsérni a régi korok bölcsességét, mint magasztalni erényöket. Őseink csak olyanok voltak, mint mi vagyunk, visszaélésnek és a romlottságnak okai ugyanazok voltak régen is, de ellenszerök, a felvilágosult közvélemény, gyöngébb volt akkor. Őseink algalatagsága sokkal tanulságosabb, mint bölcseségök.

Ehhez még néhány erkölcstani tételét kell idéznünk: Az erkölcstelen tett hamis számítása az érdekeknek. Mennél műveltebb egy nemzet, annál több ereje van körében az erkölcsi megtorlás befolyásának. Minden erkölcstannak czélja az egyenes boldogság. A törvényhozás az emberek vezetéseinek oly művészete, mely a boldogság lehető legnagyobb összegének előállítására törekszik.

E szó szerinti idézetek egybevetése Széchenyi műveivel, új példával igazolja Stuart Millnek azt az állítását, hogy «a multban s ma is többnyire bentham fegyvereivel ostromolták a régi intézményeket».

Verulami Baconról Széchenyi így szól Kiss Jánoshoz írt levelében: «A *Novum Organum* ránk nézve kimeríthetetlen kincstár. Minden munkálkodásimban, a mennyire lehetett, a bent kijelelt utat követém».

Hogy mennyiben követé az inductio módszerét, itt nem kutathatjuk. De a *Novum Organumból* történeti eszméket is merített. «Az embereket — úgy mond Bacon — a tudományok művelésében tartóztatta s majdnem megbabonázta az ókornak imádása». «A hajdankor — mondja továbbá — bennünket tekintve, régi és öregebb, de magát a világot tekintve, új és fiatalabb kor». Ez utóbbi mondást átvette Bentham is a politikai sophismákról szóló művébe. Széchenyi is átvette a Hitelbe e szavakkal: «A mit közönséges beszédben régi időnek, hajdankornak hívunk, józan ész után új időnek, ifjúkornak kellene hívni».¹

Bacon is beszél a népek és államok három, esetleg négy életkoráról és az öregkor jellemző vonásának: mondja az ipar és kereskedelem űzését — igaz, hogy nem a *Novum Organumban*, s így nem tudjuk, vajon Széchenyi ismerte-e Bacon e felosztását.

Kautz Gyula Smith Ádámot Széchenyi közgazdaságtani mesterének nevezi. Smith korszakalkotó munkájában a multnak gazdasági viszonyaival is foglalkozik. Fejtegeti, hogy a föld és a munka jövedelme mennyivel nagyobb a maga korában, mint egy századdal azelőtt, vagy még régebben volt. A középkori jobbágyságról szólva megjegyzi, hogy a rabszolgaságnak e neme még nincs eltörölve Németország s Ausztria egy részében

¹ 174. l. Akad. kiadás.

Oroszországban, Lengyelországban s Magyarországon. Pedig — úgy mond — a népek és korok tapasztalata mutatja, hogy a rabszolgáktól végzett munka a végső számításban mégis csak a legdrágább. A keresztes háborúkat a tőke és az emberek nagy fecsérlésének nevezi. A történetből azt a tanulságot meríti, hogy a kereskedelem és ipar kifejleszti lassanként a rendet és jó közigazgatást s ezekkel együtt a szabadságot is.

Szóval itt újabb bizonyítékot talált Széchenyi a haladás elve mellett. S általában úgy tekintette Smith művét, mint az újkori szellem egyik legerősebb fegyverét. Midőn a latin nyelv használatlanságát akarta bizonyítani a modern államban, azt mondotta az ósdiaknak, próbálják csak latinra fordítani Smithnek munkáját.

Sokat tanult még Széchenyi Young Arthurtól, a *Politikai Arithmetika* szerzőjétől is, a kinek munkáját ismételten olvasta. Young is megvetéssel szól a középkori agrár viszonyokról, kiemeli, hogy nem a népesedés a gazdagság alapja, hanem a munka, megrója a nem jól alkalmazott jótékony-ságot s úgy hiszi, hogy hajdan néptelenebb volt Európa, vagy mint Széchenyi mondja az *Önismertben*, a népetlenség az államok fiatalsági nyavalyája.

Midőn így végére jutottunk annak a számra és kiválóságra tekintélyes, de még sem teljes írói névsornak, melyet Széchenyi tanítói karának tekinthetünk, nem azt akarjuk mondani, hogy Széchenyi általános történeti eszméi egész terjedelmükben és kapcsolatukban másoktól vannak átvéve. Nem szolgai átvételről van itt szó, hanem csak azokról a benyomásokról, melyeket nagy

gondolkodók egy fogékony elméjű s tanulni vágyó, de önállóságát megőriző gondolkozó elméjében keltettek. Igaz, hogy van elég eklekticismus Széchenyi rendszerében, s ezért könnyen tévedhetünk, ha általános eszméit újabkori társadalomtudományi vagy természetbölcseleti rendszerekkel úgy vetjük össze, mintha egészen sajátyszerű, először Széchenyitől kigondolt vagy kifejtett eszmekörökről volna szó. De másrészt nem kell felejtelnünk, hogy nem minden gondolatának mutathatjuk ki eredetét, s lehet néha találkozás is az, mit átvételnek képzelünk és a mi fő, egész rendszerének egyéni színe is szembetűnő. Egyéniségét élesen megfigyelt lélektani részletekben érvényesíti, s különösen abban, hogy a keresztyén hitelvek tanításaival szervesen, néha mystikus hévvel egyezteteti azt, amit deista philosophusoktól tanult.

Általános történeti eszméinek rendszerét ő maga nem fejtette ki teljes kapcsolatban sehol sem, de a rendszer már kialakult lelkében első nagy munkáinak megírása közben és különböző munkáiból ki is fejthető. Meg kell próbálnunk e kifejtést, többnyire Széchenyi szavaival, de a rövidség kedvéért néha más szavakkal is, noha híven az értelemhez.

«A keresztyén vallással — úgymond Széchenyi — azt a hitet is átvettük, hogy a halandó virtusai és esze által mindig magasabbra emelheti magát az Istenség felé». ¹ «A jobb ember minden cselekedeteinek egybevonata, élte munkáinak végczélja, tengerbajainak egyedüli reménysugara, végre is

¹ *Lovakrul* 1828. 208. l.

csak azon halhatatlan vágy, e földön inkább-
 inkább tökéletesített lelkével visszatérni szebb
 otthonába». ¹ «Az állat és ember közti különbséget
 semmi sem tünteti világosabban ki, mint az első-
 nek pangó, a másodiknak haladó léte». ² A haladás
 az ösztönének, melyet a keresztyén vallás oltott
 az emberiségbe, eredményeit is látjuk az emberi-
 ség történetében.

«Az emberi nem, mióta nemzedékrül-nemze-
 dékre mehet át az anyagon nyert diadalinak nap-
 ról-napra növekedő sora, és alig mehet veszendőbe
 egy kikutatott igazság is, nemcsak alvásba vissza-
 esni többé nem fog, de az eszmék szabadabb sur-
 rolásánál fogva mindinkább s inkább ki fog belőle
 törni a szellemi szikra». ³

A szellemi haladás e megállapításánál Szé-
 chenyiben kételyek ébredtek, mint a haladás elmé-
 letének sok más hívében is. Jól tudta, hogy «eddig-
 elé Hellasnak sem szobrait, sem építményét a
 természethez vagy józan okokhoz közelebb nem
 hozta az emberi nem, sőt nem is érte el». ⁴ De el-
 némítja a kételyt. «Ez nem mutatja elérhetetlen-
 ségöket, hanem azt, hogy új Európa nem érte
 még el szobrászi századát» — a görög építészet
 pedig az új viszonyokhoz és északi éghajlathoz
 alkalmazható, tehát szebbíthető. ⁵ Az erkölcsi ha-
 ladás is megállapítható. «A keresztyén vallás által
 megneemesültek az újabb emberek, mert az újabb
 generatio közt oly irányállapotban, mint a töké-
 letesség felé törekedő emberiség lelke tágult, az
 erények is jobban-jobban fejlődtek; nem a

¹ Hunnia. 1858. 157. l. — ² Eszme Töredékek a Tiszavölgy
 rendezését illetőleg. 26. l. — ³ Töredék gróf Széchenyi István
 Irataiból. Pest, 1860. 13. l. — ⁴ Pesti por és sár. 1866. 27. l. —

⁵ U. o.

theatralis erények, melyeknek taps vala főczéljuk, hanem azon házi és négy fal közti erények, melyeknek nem emberi, hanem tán csak angyali tanujok van».¹

Az ókorral szemben hamar megállapítja Széchenyi az újkor erkölcsi felsőbbbségét. «Hála az égnek — úgymond — eltemeté a keresztyén vallás az egyiptomi és római önkényt, mely Pyramisokat, Coliseumokat stb. rakott, melyeken mi oly sokszor ábrándozók nem bámulnánk annyira, ha mindig eszünkbe jutna, hogy az azokat építette ezernyi ezer rabszolgának mennyi temérdek könyárjaival vannak azok alkotva s czimentezve.»² De a középkor erkölcsi alárendeltségének megállapítása nehezebben esik lelkének. «Midőn a mult időkben a Nemzetek lelke, a vitézeket bájoló hölgyek szíve érdemléseért megvívni, lándzsákat törni, hevítette fel — a szent koporsóhoz való vándorlással a szerencsétlen szeretőt a lemondásnak magasztos és szent érzésével töltötte el — később a Nemzeteket a Hit és Vallás védelmével lángolta fel».³ Így beszél másutt is a középkorról, így tört ki belőle néha a romantikus lelkesedés a középkori ideálokért. Ezek felé vonzotta szíve és phantásiája, de szellemének másik, reális irányával a perfectibilitás tanának varázsától lekötve, az újkort dicsőítette és annak fegyvereit forgatta.

Végtelen perfectibilitásban nem hitt, «mert az ember azt sehol sem éri el, elég boldog lévén ahhoz mind közelebb járulhatni».⁴

De vajon mikép jut és jutott az emberiség a

¹ Világ, 166., 167. II. (Akad. kiad.) — ² U. o. 81. l. —

³ Lovakrul, 6. l. — ⁴ Hirlapi cikke, II. 21. l.

lőttökéletesség útjára? A nemzetek lépcsőin. «A nemzet oly erkölcsi test, mely az emberiségnek alkotórésze és azon lépcsőknek egyike, melyeken az emberi nem mind magasabbra emelkedhetik végrehivatása «a tökéletesülés» felé.¹ Magok a nemzetek átmennek az emberi élet különböző korain egészen a vénségig s a halálig.² A XIX. század első felében az emberiség elérte férfikorát, midőn a fejedelmek hatalmát nem az erő, hanem «az igazság, az erény s törvények utáni szigorúság biztosítja és csak az emberiség tisztelete emelheti hatalmukat magasbra».³

Itt találkozunk Széchenyi rendszerében Herder ideáljaival. A viruló férfikor tehát az igazi nemzeti nagyság kora. «De nemzeti nagyságot kevés nép ér el».⁴ Mint a legtávolabb időktől a mai napig tett tapasztalás mutatja, csak kevés nép idomult nemzetté, csak kevés érte el a férfikor szakát, s a legtöbb alig született s eltűnt már, vagy gyermekkorból egyenesen gyermekaggságba sülyedt.⁵ Pedig minden nemzetben megvan a kifejlődhetési lehetőség, az életszikra, mely kiképződésre birhat.⁵ Igaz, hogy nincs meg egyenlően. Mert a nemzeti sajátosságok nem egyenlők, nagy hiba volna észre nem venni Isten teremtésében az egymáshoz annyira hasonló és egymástól mégis annyira különböző formákat, s így a nemzetekben a hasonlóság mellett a külön sajátosságokat, még az idiosyncrasiákat is.⁷ A sajátosságok különbsége egyszersmind értékek különbsége is. A nemzetek szellemi minősége ép

¹ Hunnia, 200. l. — ² Hitel, 148. l. — ³ Hunnia, 198. l. —

⁴ Hirlapi cikkek. I. 229. l. — ⁵ Hunnia, 200. l. — ⁶ Kelet Népe, 7. l. — ⁷ Hitel, 148. l.

oly különböző, mint a föld, melybe a fákat ültetjük. Mily ritka a százados tölgy! Gyakran a fiatal sugár sarjadékból görbe vén fa lesz, melynek ágai rothadnak.¹

Ilyenek a lelketlen korcs népek, kiken a legbölcsebb kormány, egy próféta sem segít. De az elkorcsosulás a nevelés hibája is lehet, nem csupán az eredeti sajátságoké. Nevelni s fejleszteni kell a népek sajátságait úgy annyira, hogy «minden saját fénykörében felemelkedett népcsalád egy magasb lépcsővé legyen az Istenekhez».² De vajon mikép nevelhető ily nagygyá egy nemzet? Erre a kérdésre Széchenyi látszólag többször ellenmondó, de mégis szorosan összetartozó válaszokat adott. Látszólagos ellenmondásai azonban sok félreértésre adtak alkalmat.

Mi virágoztat fel egy országot? kérdi Széchenyi a *Világban*. «Az emberi halhatatlan lélek s annak legfőbb széke, az emberi agyvelő jeleli ki a cultura ösvényét s csak az birja a nemzeteket lehető legmagasb civilisatiói fokra és semmi egyéb» — így hangzik a válasz.³ «A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igaz hatalma» — mondja a *Hitelben* is.⁴ Másutt az anyagi javak nagy jelentőségét emeli ki. «A kormány — úgy mond a *Stadiumban* — szent kötelességének semmi mód sem felel meg, ha az ország gazdagságát minden módon előmozdítani nem iparkodik».⁵ A kik Széchenyinek ilyen nyilatkozatait és nyilvános működésének legszembevetőbb részét vették figyelembe, azok úgy jellemzik, hogy csak az ész, csak az anyag

¹ *Stadium*, 27. l. (Akad. kiadás.) — ² *Beszédek*, 512. l. —

³ 220. l. — ⁴ 158. l. — ⁵ 49. l.

embere s hogy a nemzeti életben a szabadságot, az erkölcsi javakat kevesebbre becsülte az anyagiaknál. Mások talán az ellenkező túlságra hajlottak, midőn Széchenyi ily nyilatkozatát olvasták: «Egyedül az erény oka néhány nemzet gigási felemelkedésének».¹

De e nyilatkozatok közt nincs igazi ellenmondás. Maga Széchenyi egyezteteti a látszólagos ellentéteket. «Valamint a közmoralitásnak nagyobb-kisebb léte — mondja a *Stadiumban* — egyenesen hat az országi mechanikának jobb vagy rosszabb létére, úgy bizonyosak lehetünk, hogy a jobb mechanika megint visszahat az erkölcsiségre».² Ez nagyon természetes, mert hiszen «a legfőbb értelem — mondja Széchenyi a *Töredékben* — egy-szersmind a legfőbb erény is».³ «Általában — mondja egy másik munkájában — synonymák e fogalmak: erény és bölcsesség, becsületesség és jó szándék, hasznos és igazságos, jó és dicső».⁴ Tehát egy nemzet nevelése csak úgy vezet progressióra, ha a nevelő egy tényezőt sem hanyagol el, «hanem ez emberi alkotó tulajdonok azon egyetemes kifejtését czélozza, mely nélkül az emberi nem soha nem emelkedhetik a kellő magasságra».⁵

Természetesnek fogjuk találni Széchenyiben az erkölcsi és értelmi ideálok e szoros egységét, ha visszagondolunk Mme de Staël eszméire, Herder humanitási ideáljára vagy Franklin moráljára és Benthamre, a kinek hasznossági elvét szintén gyakran félreértették, mintha az egyén boldogságát hirdetné s nem a köznek javát.

¹ *Hitel*. 149. l. — ² 215. l. — ³ 20. l. — ⁴ *Néhány Szó a Lóverseny körül*. 77. l. — ⁵ *Eszmetöredékek, különösen a Tiszavölgy rendezését illetőleg* 27. l.

Visszatérve Széchenyi történeti eszméinek sorára : Midőn a nemzetek így neveltetnek nagygyá erkölcsi, szellemi s anyagi irányban, különös saját-ságaik s az általános emberi ideálok lehető össze-egyeztetésével, oly javakra tettek szert, melyek nyereségében az egész emberiség osztozik.¹ És a midőn férfikoruk után hosszú, vidám öregséget érnek, átadva erkölcsi hagyományukat a folyton előretörekvő emberiségnek, befejezik nemzeti életüket. S mint az ember csak egyszer él, úgy a nemzet életében is csak egy nemzeti korszak lehetséges.² És mintegy megkoronázza rendszerét e felkiáltással : Valamint Istenben, úgy hiszek én az emberi perfectibilitásban.³

Mint láttuk, Széchenyi nem igen bizonyítgatja az értelmi és erkölcsi haladás történeti törvényét, épen csak meghatározza és a nemzetek fejlődésének s elmúlásának törvényeivel igyekszik egyeztetni. A törvénynek érvényességében nem kételkedik, valamint a nemzeti és emberi élet párhuzamának tudományos értékében sem.

Ez eszméket majdnem egyértelműséggel hirdette az irodalom, melyet átkutatott, úgy hogy szinte vakmerőségnek látszott minden kételkedés. De nemcsak ezt kell megjegyeznünk rendszeréről.

Kemény Zsigmond, midőn a nemzetek életkorának tanát Széchenyi ellenfeleivel szemben védelmezte, azt mondotta, hogy e tan nincs oly szoros kapcsolatban Széchenyi politikájával, mint azt ő képzelte. És igaz is, hogy Széchenyi politikai taktikáját történetphilosóphiája nélkül is megért-

¹ *Hunnia*, 106. l. — ² *Stadium*, 22. l. — ³ *Eszmetöredékek*, különösen a *Tiszavölgy* rendezését illetőleg. 73. l.

nehetjük s igazolhatjuk. De ez a történeti rendszer, éppen mivel maga Széchenyi oly szorosnak képzelte annak kapcsolatát politikájával, nem lehet mellékelés jelentőségű Széchenyi megértésére. Alapján egy valláserkölcsi postulatumban találtunk, csúcsán hitvallást, az egészet pedig vallásosságának szellemé hatja át. Kétségtelen tehát, hogy e rendszer folytonos és eleven életet élt Széchenyi belső világában, mert lelkének legmélyebb forrásából táplálkozott.

II.

Széchenyi magyar történeti és közjogi érzékének fejlődése. A Hitel jóslata. Magyar történeti felfogásának részletes ismertetése.

Midőn most Széchenyi magyar történeti felfogásának ismertetéséhez értünk, szembe kerülünk Beöthy Ákosnak azzal a vádjával, hogy Széchenyit nem vonzotta «hazánk közjoga és története».

Rendkívül súlyos vád oly államférfiúval szemben, ki Magyarország reformálására vállalkozott. De vajon alapos-e a vád? Könnyű lesz e kérdésre felelnünk, ha majd elfogulatlanul áttekintettük Széchenyi magyar közjogi és történeti felfogásának fejlődését.

Széchenyi öröklött fajszeretetét senki sem tagadja. Azt is bajos volna elképzelnünk, hogy Széchenyi Ferencz házában ne lett volna szó a családi hagyományokról, a magyar történetről és közjogról. A huszonegy éves Széchenyinek egy atyjához írt levele is maradt reánk, mely mutatja a fiatal huszártiszt érdeklődését az akkori magyar közélet iránt.

Midőn a napoleoni háborúk után magába szállt, tanult és szenvedélyein uralkodni akarván, önmagát megfigyelni kezdte, némi büszkeséggel mondja, hogy lelkének rejtekén oly ösztönöket vett észre, melyek Attila lovasaira emlékeztették. Olaszország legszebb tájékain szeretettel gondol vissza a magyar síkságra. A nemzeti érzés föllendülése Európaszerte a Napoleon elleni harcok idején csak megerősítették Széchenyi hajlamát a nemzeti sajátságok megfigyelésére és megbecsülésére. De másrészt nem felejtethjük, hogy ezt németül írott naplóiból tudjuk. És azt sem tagadhatjuk, hogy akkor még magyar történeti és közjogi ismeretei igen hézagosak voltak. Készül a közjog tanulmányára, de nem igen fog hozzá. Mikor hazájáról beszél, nem mindig különbözteti meg Ausztriát Magyarországtól. Többször olvasuk e kifejezést naplójában: mi osztrákok. De e pontatlan terminológiából és német beszédéből nem kell sokat következtetnünk. Alapjában igaz magyar, ki már 1817-ben a magyar közéletet is éles szemmel vizsgálja.¹ «Az országban — írja ekkor — oly kevés a lelki emelkedettség és az igazságérzet, hogy a politikai pályán nem várhatunk más sorsot, mint könyörtelen ócsárlást, ha megbuktunk és engedelmességet igazi becsülés nélkül, ha hatalomra jutottunk». A pessimistikus megfigyelés, bár Ausztriára is vonatkozik, bizonyára nem a közönbösség szava a magyar közélet iránt.

De ily sivárnak találván a magyar és az ausztriai

¹ Széchenyi nemzeti érzésének korai ébredéséről találóan ír Marczali Henrik: *Nagy Képes Világtörténet* XI. k. 392. l.

sőközeletet, nem bírja magát elszánni magyar ismeretei hézagainak betöltésére. Nagyon vonzotta akkor az európai irodalom, különben is el volt foglalkoztatva határozatlan vágyaival és szenvedélyeivel és még nem jutott igazi hivatásának érzetére. Belső nyugtalan-sága és élénk érzéke a művészet és a nemzeti sajátságok iránt utazásokra készítettek. 1818-iki keleti útján Rodostóban is megfordult; «Rodostóban — írja naplójában — több nagyarnak síremléke van, a többi közt a Rákóczié, Bercsényié és a többi». A rodostói emlékek tehát alig érdekelték, a min nincs mit csodálkozzunk, ha meggondoljuk, hogy Katona István még mennyire ártalmas mozgalomnak tünteti föl a Rákóczi felkelését. S így még kevésbbé feltűnő az, hogy Széchenyi meg sem említi az ismídi sírt.

De ha ez útján közönbösen haladt is el hazájának múltjának emlékei mellett, a magyar jelene és jövője annál inkább foglalkoztatták. A görög égből látta is a magyar tájakra gondolt, úgy mint Olaszországban és megjegyezte, hogy híven szereteti nem ilyen szép hazáját futó homokjával és elbizakodott lakosaival együtt. Reformtervek is izmizkáltak át lelkén, a magyar és az osztrák viszonyokra vonatkozó, sőt mikor a régi görög nagyság emlékeit látta, egy magyar Walhalla terve fogamzott meg lelkében, hogy «vérünknek, ha élni fognánk jobbait, ha pedig enyésznet lenne országunk, utolsó képviselőit egy helyütt békében és örök nyugalomban összesítve lássuk.¹

A nemzeti halálnak e sejtelmét az a gondo-

¹ Így írja abban a jegyzetben, melyet az *Üdvölkedéshez* csatolt. (322. l.)

lat is táplálta, hogy Magyarországnak szabadsága elveszett. «Az én szegény földieim — írja 1819-ben — az egyedüliek, a kik szabadságukat és szerencséjüket elvesztették a legcsekélyebb ellenszegülés nélkül, mert nem tudják, mily isteni a szabadság.» Igaz, hogy e hangon inkább érezhető az akkori európai szabadságvágy rajongása, semmint a magyar jogkövetelés történeti szelleme, de érezhető az is, hogy a két irány közt nincs igazi ellentét a Széchenyi lelkében.

Észrevehetjük ezt mindjárt, mikor ez útjáról hazájába tér. Megdöbbsenti az ország elmaradottsága más országokhoz hasonlítva. «Szegény ország» — írja 1820-ban — «mélyen sülyedtel és csak elveszett szabadságod adhatja vissza a régi helyed, semmi más». Paragraphust ekkor még nem bir idézni az elveszett szabadság visszavivására, de érzi, hogy az akkori állapot méltatlan az ország multjához és közjogához. Azonban szabadságot csak értelmes és erkölcsileg tiszta életű nép vívhat ki és csak ilyen nép érdemli meg az isteni adományt. Vagyis Széchenyi elméletének szavaival élve, csak ifjú vagy egészen el nem vénült nép alkalmas a regenerációra.

Meg kell tehát állapítania, az életnek mely korát éli a magyar nemzet? 1820-tól kezdve nemcsak a közéletre vet pillantást, mint azelőtt tette, hanem a családi életet, a férfiak, nők viseletét és gondolkodását is kezdi megfigyelni, folyton adatokat gyűjtve ahhoz a nagy magyar néppsychologiai rajzhoz, mely műveinek egyik legbecsesebb része. Nem a tudós rendszerességével jár el megfigyeléseiben, hanem művészi subjectivitással. Gyakran kicsinynek látszó dolgon akad meg a

szeme, de a töredékből intuitive megalkotja az egészszet s mindig a lényegig hat.

Eredményei egyelőre nem bátorítják a tisztán magyar reformra; itt csak az boldogulhat — úgy mond — ki Nádudvar vidékét szebbnek tartja Nápolynál és a ki azt hiszi, hogy Magyarországon több a szabadság, mint Angliában. A megható tudatlanság nem bántja; szeretné vére s élete útján művelni a népet, melyhez annyira vonzódik, s ele a vak igaztalanság és az elbizakodottság gyakran feltűnő jelei elriasztják.

A társadalmi solidaritás érzésének nyoma sincs az országban; mindenütt leszólás, mérges elgúnyolatlenség és rágalom van a napirenden. És minő ráragár tréfákon mulatnak! Ez a nemzet elvényt, minincs mód segíteni rajta — írja 1821-ben.

Ekkor Erdélybe utazván, folytatja megfigyeléseit egyre kedvezőtlenebb eredményekkel. Mátyásujvárt gróf Mikes vendége lévén, sokat beszélt a háziúrral és vendégeivel a politikáról. Beszélgetés közben az öreg gróf azt mondotta: «A mi legnagyobb hibánk és szerencsétlenségünk az, hogy már nagyon vén Magyarország». Széchenyi megdöbben, mintha valaki fájdalmas titkát olvasta volna ki lelkéből.

Másrészt jól tudta azt is, hogy a magyar reformnak nemcsak a magyarokban van az akadálya. Midőn 1821 vége felé bizalmasainak egy történeti vitáját hallgatta arról, hogy a régi uralkodók közül kik ártottak a legtöbbet Magyarországnak, Széchenyi a vitát így döntötte el: «Az az Ausztriai Monarchiának és Magyarországnak hibája, hogy az Isten a haragjában kapcsolta össze».

Ez a későbbi illemházassági elméletnek az első formulája. Csak annyit szükséges itt róla megjegyeznünk, hogy elég világosan bizonyítja Széchenyi közjogi érzékét.

Igaz, hogy közjogi terminológiája pontatlan marad ezután is, de 1823 elején nagy érdeklődéssel hallgatja Cziráky lelkes magyarázatát a régi rendi szabadság sarkalatos törvényeiről. Felháborítják az adó- és ujonczrendeletek és 1823-ban felveti a kérdést, miként lehetne a birodalom ministereit felelősségre vonni? — Az alkotmány-sértés miatt is kételyei vannak arra nézve, hogy maradhat-e tovább katonának? De másrészt az önfeláldozást azért az egyoldalú szabadságért, mely a jobbágy elnyomását megengedi, nem tartja igazi heroismusnak.

Azonban az alkotmányos ellenállás szemléletének hatása alatt hozzá fog a közjog tanulmányához. Elolvassa az Ürményi-féle magyar közjogot és jellemző, hogy kiír belőle egy hosszú jegyzetet, mely a nemesség adómentességének megtörésére irányul. De a rendi jogok kifejtése ép oly mélyen érdekli. Naplóiban ekkor heves kifakadást olvasunk az akkori kormányrendszer ellen, mely a nemzethez hűtleneket, kik az ország jogait elárulják, kitünteti, ellenben a törvényhez ragaszkodókat majdnem törvényen kívüli állapotba helyezi. De Isten — úgy mond — igazságos és szereti a magyar alkotmányt. Most már nem is csodálkozik azon, hogy a magyar ember, mivel nincs a közéletben méltó munkatere, különczködik, és az originálok ritkasági gyűjteményét gyarapítja. Körülbelül ezek miatt gondolta Széchenyi a nemzetet elvénültnek az előbbi években. De egészen rózsás

szinben 1823-ban sem látja a viszonyokat. Nem szabadulhat meg attól a gondolattól, hogy a nemesség az alkotmány és a szabadság védelmének színe alatt a maga érdekét védi.

De bár még az 1825-iki országgyűlésen is azt írja, hogy nem igen nemes vállalat védeni az antiliberalis alkotmányt, mely a túlnyomó nagy többséget kizárja a tanácskozásból, mégis okvetetlenül szükségesnek tartja a közjogi védelmet.

Ideálja a valódi képviselői alkotmány; az akkori magyar alkotmányt nem nevezheti annak, mert szerinte egyik pártnak sincs igazi elvhűsége; az ellenzék népszerűséget, a kormánypárt rendjeleket és címeket vadász, férfias függetlenségre senkinek sincs bátorsága.

Széchenynek ez a felfogása eléggé megczáfolja azt az állítást, hogy nem volt érzéke az angol alkotmányos élet iránt. Úgy látszik, tisztábban fogta fel a parlamentaris életet 1825-ben, mint bármelyik kortársa. De az akkori közvélemény szempontjából sem támadható meg közjogi felfogása.

Csakhogya a közjogi harcban eleitől fogva mérésüket kívánt. Nem ezen a téren érezte magát otthon. Hivatásának a nemzet nevelését ismerte fel nem a közjogi harc, hanem a társadalom fejlesztésének eszközeivel. Mert 1825-ben már remélte, hogy lehetséges a nemzet regenerációja. Ekkor már enyhült végletes pessimismusa a magyar nemzet életkorának megállapításában. Már nem hitte teljesen elvénültnek a magyar nemzetet. Vajon hibái nem mutatnak-e inkább ifjúságára? És nem bizonyítja-e néhány positiv jó tulajdonsága az ifjúságot? Heves, bár nem kitisztult szenvedélye a régi alkotmányért s ragaszkodása a nép

nyelvéhez, sok jóval biztatnak. Széchenyit kértelyei közben ez a két körülmény bátorította a hitre, mint azt Gyulai Pál igen helyesen megállapította.¹

Tudjuk, hogy e hitét gyakran, igen gyakran áttörte a kétségbeesés. De hitt, mert hinni szeretett és akart. Már Kemény kimutatta, hogy nem volt semmi ellenmondás Széchenyinek abban a diagnózisában, hogy a nemzet vén és fiatal volt egyszer-smind. Elvénültségre sok jel mutatott; így látta Széchenyi és mások is — de néhány jó jel igazolta a hitet a jövőben. Csodálkozunk, hogy ez állítólagos ellenmondás újra felmerülhetett irodalmunkban a már említett vádak társaságában. Ugyanott Keménynek néhány szerintünk nem teljesen igazolható kifejezése is diadalérzettel van felhasználva Széchenyi ellen.

Kemény szerint ugyanis Széchenyi a *Hitel* megírásakor maga sem volt tisztában azzal, hogy a nemzetnek van-e jövője. Mert Széchenyi — úgy mond Kemény — csak Benthamból vett történeti eszmékre alapítja azt a felfogását, hogy a magyar-nak története alig volt.

És így tulajdonkép Széchenyi híres jóslata inkább szerencsés inspiratio, s a *Hitel* tanítása a nemzet jövőendő sorsáról kölcsönzött mankóra támaszkodik.

Pedig Széchenyi elmélete a nemzet ifjúságáról a *Hitel* megírásakor nem volt rögtönzés. Nyugodt perczeiben ilyen volt a felfogása; voltak ugyan kértelyei akkor is, mint később is mindig. De a

¹ Széchenyi mint író. (Széch. Munkái Akad. Kiadás. I. K. VII. 1.)

kételyeket magába zárta, a nemes mystificator szerepét szándékosan játszotta a legnagyobb lelki kínok közt is. Azonban néhány biztos támasza már ekkor is volt hitének. Különben nem fogott volna a nemzeti reformhoz már 1825-ben. A *Lo-vakról* írt munkájában is úgy beszél a nemzet ifjúságáról, mint a *Hitelben*.

Nem is Bentham fordítására támaszkodott elmélete.¹ Egy-két Bentham-reminiscentia van ugyan a *Hitel* történeti részében, de Széchenyi nem ezekre épít.

Az ő igazi nagy és talán legerősebb támasza az a történetphilosophiai rendszer, melyet ismertettünk s a melyben Benthamnek is van része.

E rendszert viszi át a magyar történetre és ennek alapján osztja fel azt korszakokra. A vezérek korában született a nemzet — úgy mond — Szent László idejéig gyermekkorát éli, I. Lajos és Mátyás alatt serdülő idejét. Mária Terézia alatt ifjúságát és most jutottunk a férfi korba, vagyis szerinte körülbelül az emberi életkor harminczas és negyvenes éveibe.

Nem kell birálnunk e felosztást, nem a magyar történet szemléletéből keletkezett, hanem oly schema, melylyel Széchenyi önmaga előtt igazolja általános történeti eszméinek alkalmazhatóságát

¹ Kemény szerint Széchenyi plagizálta Benthamot. Bentham rajzát Szent Lajos és XIV. Lajos koráról átvitte Nagy Lajos és Mátyás korára. Beöthy Ákos is hangoztatja ezt a nélkül, hogy utánajárt volna a dolognak. Pedig a francia történeti korrajz, melyre itt Kemény czéloz, nem is található Bentham munkáiban és így a *Hitelben* sem. Kemény előtt Széchenyinek néhány Bentham reminiscentiája lebeghetett és emlékezetének határozatlan adataiból formálta az idézett állítást.

a magyar történetre. Nem hitte, hogy a magyar több igazi dicsőséget találhatna multjában, mint a mennyit az angol vagy francia philosophusok találtak a saját nemzeteik multjában. És ha azok merik az emberi életkorok elméletét a perfectibilitás tanával együtt alkalmazni a nagy európai nemzetek történetére, miért ne tehetnők azt mi is, kivált ha egy szebb jövő reményét alapíthatjuk ez alkalmazásra.

A *Hitel* jóslata tehát nem pillanatnyi inspiratio műve, hanem egy rendszeresen ki nem fejtett, de könnyen kivehető syllogismus záró ítélete. A syllogismus majorja Széchenyi általános történeti eszméinek rendszere, minorja azoknak alkalmazása a magyar történetre és conclusiója az a jóslat, mely felrázta a magyar nemzetet.

E syllogismus szerkesztésének módja találó példával magyarázza Kovács Lajosnak azt az észrevételét, hogy «Széchenyi minden tárgynál az elvek magaslatára állott és onnan szállott le a tárgyak és jelenségek megítéléséhez. Gondolkozásában teljesen a deductiv módszert sajátította el».¹

Valóban Széchenyi a *Hitel* jóslatához a deductio útján jutott. Pedig mint láttuk, azt hitte, hogy mindenben Bacon inductiv módszerét szokta követni. Csalódása nem mondható példátlanak a történetphilosophiában.

Magyar történeti eszméinek az a sajátsága, hogy nem inductio útján, azaz nem a magyar történet szemléletéből keletkeztek, feltünővé vált akkor, midőn Széchenyi általános ítéletét a nemzet

¹ Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. Budapest 1889. I. k. 39/40. l.

multjáról a részletek fejetgetésével akarta támogatni.

Ily részletre tér át, midőn a technikai alkotások és az építészeti romok hiányát a magyar földön, történeti felfogásának bizonyítására használja fel. «A multban nemzeti nagyságot legalább olyant, amelyen a magyar túl ne emelkedhetnék» — írja a *Világban*¹ — «itéletünk szerint nem találtunk, mert a mult Nagyságnak kőemlékek s roppant épületek romjai egyedüli tanuja, minden egyebek, mint könyvek, mesterművek, közhasznú találmányok, az idő által elenyésznek, nevezetes építmények híjjával pedig, melyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban olyanokat nem lel senki. Azon néhány felleg- vagy mocsárvár, sőt még az annyiszor magasztalt Visegrád maradványai is költői képzelet nélkül, mely a debreczeni pusztákon is varázsolhat spanyol kastélyt, nem mutatnak egyébre, mint kis urakra és szegény királyokra».

Ezt a bizonyítékot a történeti mult nagysága ellen Széchenyi sokra becsülte, mert többször ismétli.

Széchenyi azt hirdeti, hogy a magyarnak nevezetes multja nem volt, csak szegény királyai lehetettek, mert kevés épületrom maradt a magyar földön, közhozzájárulással felállított intézetünk is csak a legujabb időből van egynehány és mert Budának és Visegrádnak híre nem terjed túl a magyar határon.

Széchenyi érveinek e sorában abból a tényből

¹ 52. l. Akad. kiadás,

indul ki, hogy nevezetes építészeti emlékekben és régi közintézetekben nem vagyunk oly gazdagok, mint az európai nemzetek legjava. E tényt kapcsolatba hozta Széchenyi Gibbonnak egy történeti tételével. Gibbon szerint a régi római birodalom területén elszórt felséges romok egymaguk is elégségesek annak bizonyítására, hogy Olaszország és a provinciák hajdan egy művelt és hatalmas birodalomhoz tartoztak. E romok értékét még fokozza az a körülmény — úgy mond Gibbon — hogy többnyire oly épületek maradványai, melyek magánadakozásból közcélra emeltettek.¹

Gibbon e gondolatának s az említett ténynek kapcsolatából keletkezett Széchenyinek annyi-szor ismételt bizonyítéka a magyar multjának nagysága ellen.

Széchenyi kibebbíti a fenmaradt emlékek számát és jelentőségét s elkerüli figyelmét az, hogy a budai és visegrádi paloták kiválóságát hiteles tanuk igazolják. Azt sem gondolja meg, hogy a régi magyar középületeket nemcsak a szél, tűz és víz pusztították, hanem a hódító barbárok hanyagsága s a gyakori ostromok és dúlások is. Ha csupán a művészi érzék vagy az adakozást előmozdító közszellem aránylagos hiányát bizonyítaná, érvei meggyőzőbbek volnának. De a nemzeti nagyságnak más tényezői is vannak ; egy nemzet, mely századokon át európai nagyhatalom volt,

¹ *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* I. London 1783. 70. l. Széchenyi nagy érdekléssel olvasta Gibbont és így jogunk van föltenni, hogy a Gibbonból idézett tételnek hatása volt Széchenyi egészen hasonló s annyira kedvelt gondolatának formulázására.

bizonyára oly multtal dicsekedhetik, melytől alig tagadható meg «a nagyság bélyege». Csak a magasajátságai és nagy korszakainak európai nemzetei után kell itélnünk multjáról.

Történettudományi szempontból Széchenyi ítéletének csupán annyi értéke van, hogy kételkednünk tanít a multnak jóindulatú, de nem elég kritikai megbecsülésével szemben. De máskülönben módszere történetellenes, mert nem a magyar forrásokból és az egykori európai viszonyokból veszi mértékét, hanem egy világtörténeti analógiából, melynek alkalmazhatóságát a magyar történetre nem mutatja ki.

Általában a világtörténeti analógiák s a korabeli viszonyok egybevetéséből meríti több magyar történeti eszméjét kivált pályája elején és az ily úton nyert eredményekhez sokáig ragaszkodik. De később Széchenyi magyar történetírókat is olvasott s mindinkább mélyítette eszméit a magyar történet egyes korszakairól. Olvasgatta — amennyire utána járhattunk — Virág Benedek, Feszler, Péczely munkáit, majd Jászai Pál monographiájának füzeteit s nézegette a *Corpus Jurist*. Forrásokat nem igen olvasott, ezek közül talán csak a Martinovics-pör iratait forgatta. Nem sokra becsülte a részletekben való jártasságot, inkább a korszakok nagy jellemvonásait és tanúságát kereste, de néha a részletekre nézve is meglepően találó észrevételei vannak.

Magyar történeti felfogásának ez általános jellemzését igazolhatjuk és kiegészíthetjük az egyes korokra vonatkozó eszméinek áttekintésével.

¹ *Világ* 137. l.

A pogánykori magyarokra a scythák, a tatárok, a baskiok szokásait ruházza. «A scythák minden jó tulajdonuk mellett» — úgy mond¹ — «nyugalomban az állatoktól nem igen különbözőleg éltek, fellázítva pedig nem alkotás, hanem csak rombolás által ismertették meg magokat . . . így a régi Teuto s Scytha csak rossz példája a szabadságnak». «Keleti származású elődeink» — mondja máskor¹ — magasan állottak a szépnem felett, míg ez az emberiség jogaiból kizárva csak oly helyt foglalt, melyen durva nemzetek közt szokott állni a nő». A baskiok és tatárok módszerének nevezi azt, hogy a fővezérek két, három annyi népet csődítettek össze, mint a mennyire szükség volna, mert mindig számítottak arra, hogy sokan elmaradnak vagy megfutamodnak. Hajdani honi dandáraink ez elve szerint — úgy mond — sokszor nem is győztünk, mikor győznünk kellett volna, vagy az elődök «kétszeresen ontott vére» fizette meg a diadalt.²

Ez a jellemrajz élénken emlékeztet Gibbonnak a szittyákról s hunokról írt lapjaira.³ Széchenyi-

¹ *Hunnia*. 38/9. l. — ² *Néhány szó a lóverseny körül*. 203., 214. l. — ³ Gibbon id. m. IV. kötetének 341. l a «szittyákról, vagy tatárokról» irván így kezdi: «the savage Tribes of mankind, as they approach nearer to the condition of animals.» Ugyan e kötet 363. lapján olvassuk, «The Tartars consider their own women as the instruments of domestic labour.» Az I. kötet 342. lapján arról van szó, hogy az európai haditudomány soha sem haladt előre jelentékenyen keleten, «They trusted more to their numbers than to their courage.» U. o. a 357. lapon Gibbon a régi germánok indolentiájáról beszél, «nyugalomban — úgymond — a germán harczos consumed his days and nights in the animal gratifications of sleep and food.» Ez a hely magyarázza meg Széchenyi idézett soraiban a régi Teuto és Scytha kapcsolatát.

nek szüksége volt e kedvezőtlen néprajzi vonásokra, mert a szittya hibáknak üldözését élete egyik legfőbb feladatának tekintette. A fajsajátosságok fennmaradásáról erősen meg volt győződve. Kortársainak egyes szokásai minduntalan emlékeztették Scythiára. «A havat ott hagyják a legelőnkebb úton» — írja egyik levelében — «ez már valóban igen-igen is scythiai szagú».¹ A honi fejedelmiatlenséget s erőpazarlást gúnyolja és csapkodja a tatár vagy baszkir tömegtaktikának emlegetésével.² Általában úgy látja, hogy a szabadságot még a XIX. században is szittya-tatár módon fogjuk fel. «A magyar nagyobb része» — így mond — «soha tisztán fel nem fogván a polgári szabadság szellemét, mely szoros fék s innen eredő szoros rend nélkül nemcsak nem létezhetik, de sem is képzelhető, a szabadságot mindig valami farkas függetlenséggel keveri össze, s ekkép ezen tatár felfogásánál fogva, melyhez képest jóformán tatár maradt is eddigelé institutióival együtt véreinek némelyeit, kik valamint mai időben, úgy régebbi korban is szünetlenül compromittáltak legszentebb ügyeinket, soha nem akarta kellő fékbe szorítani s kellő rendben tartani.»³

Másutt a honfoglaló ősök érényeinek fennmaradását is hibájául róvta fel a korabeli nemzedéknek:

«Fallaciája vérünknek», — így szólt, — «hogy t. i. merész bátorsággal, erőltetéssel legbiztosabban arathatni sikert, igen elérhető és azért általján véve igen is megbocsátható, mert nemcsak hazát szereztünk e modorral, mely szerint kis erővel,

¹ *Levelek* I. 152. (1830 márcz. 17.) — ² *Néhány szó a lövészgyűlés körül*, id. helyen. — ³ *Hirlapi cikkek*, I. 462. l.

de váltigi lelkesedéssel vajmi sokszor megriasz-
tánk, megbirtunk aránylag nagy erőt» ... «köz-
tünk vajmi sokan» — úgy mond máskor — «elő-
deink egykori hazafoglalási modorában hisznek
nemzetiséget is tűzzel-vassal terjeszthetni».¹

Széchenyi annyira szereti a nemzeti hibáknak
történeti megvilágítását, hogy e példákban az
ellenmondást észre sem veszi. Amott a nagy töme-
gek erőfecsérlő taktikája, itt a kis csapat győzelme
aránylag nagy erőn. Mert amott Széchenyi a
világtörténeti analogia után indult, itt pedig a
magyar történetírók után beszélt.

Nem is akarja a scythát kiüldözni a magyarból,
hiszen szerinte a honfoglaláskor «Hunnia határai
közt termett maroknyi nép az élet legszebb
bimbóit hordá keblében».²

Széchenyinek minden reménye, politikájának
minden számítása és aggodalma azon a terven
alapszik, hogy a nép ősi mivoltában, csak szenvedé-
lyei salakjaitól tisztulva fejlődjék ki, mert «nem-
zetünknek van fentartva azon éjszakázsiai nem-
zetségeknek civilisatiói képviselőjét játszani itt
occidensben, mely nemzetségektől Oriensben vevé
eredetét».³

De ez a szerep csak a nagyon távoli jövőnek
van fentartva. Az első királyok alatt a magyar
nemzet még a fejlődés «alacsony lépcsőjén állott».⁴

Szent László idejében a «szebb jövődőnek szép
előjelei s villám csillanatú jelenései» látszanak.»
De e jelenések hamar elmúlnak. A Magna Charta

¹ *Hirlapi cikkek*, I. 480/1. l. *Beszédek* 513. l. — ² *Hunnia*,
93. l. — ³ *Beszédek*, 187. (1840 ápr. 22.) — ⁴ *Hitel*, 235. l. —

⁵ U. o. 26. l.

az arany bulla hasonlósága oly meglepő és a két ország fejlődése közt mégis mérhetetlenül nagy a különbség.¹ Az elmaradottság egyik okát abban találja, hogy «a latin csinosodás, mely kiemelt egykori durvaságunkból» egy új felekezetet teremtet, idegen műveltségű társadalmat, mely megyszólván a kolostorokba szorul, míg az élő nemzetnek nagy része buta tudatlanságban tesseged. Elismeri ugyan, hogy «a középkor újra nemzetülő népei is azon egyedüli forrásból merítésének tudományt;»² de nem igen kutatja, miért nem volt azoknak is oly hatalmas gát a latin nyelv, mint a magyarnak.

Szerencsétlenebb fejlődésünk egy másik okát mélyebben történeti érzéssel emeli ki, midőn azt mondja, hogy «a mindent sarkaiból kidönteni foszóvargó felekezet, mely Kupa ideje óta nyíltan nagy lappangva, de mindig dúlt a szerencsétlen hazán».³ Már az Árpádok korára is vonatkozik egyházpolitikai visszapillantása, mely elégtelenséggel tölti el. «Az apostoli magyar király mindig megtudta constitutionalis nemzetével óvni magát Rómának suprematiájától; a Főméltóságú Clerus status in statu sohasem volt».⁴ De általánosan skeptikus hangulattal nézi az Árpádok korát; «rákféle enthusiasmusnak» nevezi a felfogást, mely azt hirdeti, «hogy Szt. István volt a legbölcsebb országalapító s a magyar alkotta a legelső boszorkány elleni törvényt».⁵

Itt skepticismusának s ösztönszerű éleslátásá-

¹ Napló 1832 okt. — ² Hunnia 38., 142. l. — ³ Hirlapi cikkek II. 185. l. — ⁴ Beszédek (1840 április 11.). — ⁵ Kelet népe 226. l.

nak értékes eredményét látjuk. Horvát Mihály harmincz évvel Széchenyi után is azt írja, hogy a boszorkányokra vonatkozó törvények «Kálmán előitéletes korát messze túlhaladó, mivel szellemére mutatnak». Ez az, mit Széchenyi már 1841-ben nem akart elhinni, noha bővebb magyarázatba nem bocsátkozik.

Nagy Lajos és Mátyás korában is csak a Nagyság «előjeleit» s «villanatait» látja.¹ Midőn figyelemzették egyes jelenségekre, melyek «az akkori időhöz képest» jelentékenyek, hamar készen volt válasza. «Az egész nem a Nagyság ideje» — úgy mond — «más nemzetek legalább, mint valahai magasságunk egyedüli igazságos bírái, ily magunkat tömjénező nagyságról mit sem tudnak».² Itt van fő akadály a történeti felfogása teljes kifejlésének. Az ő világtörténeti rendszere szerint az a kor, «melynek néhány privilegiáltja váraiban alig élvezett annyi életkellemet, mint most több vidéken a kalibában lakó szántóvető», nem volt a nagyság kora.³ Smith és Bentham tanítása szerint, már pedig Nagy Lajos és Mátyás is csak a középkor gyermekei voltak. De nem marad meg e sekély általánosítás mellett. A magyar történet egyik leglényegesebb problémáját érinti, midőn régi nagy királyaink politikáját bírálja: «Nemzetünk szép és dicső fejedelmei között alig volt egy, tán a szentek, tán maga Corvin sem, ki idegen dajka, idegen nevelő, idegen útmutató és idegen tanácsok használata mellett — mit méltányolni kell — egyúttal idegen vért és kivált idegen nedvet nem iparkodott volna minden módon s ekkép

¹ *Hitel* 12., 26. l. — ² *Világ* 53. l. — ³ *Világ* 284. l.

nem mindig czélszerűen, nemzeti még igen gyenge és idomtalan elemünkbe vegyíteni; — vajon melyik az a magyar fejedelem, ki a magyar eredeti sajátságára állította volna annak polgári kifejlését... azon főnököknek, ki magyar szellemben fejtené ki nemzetének erejét s azt a törvények korlátai közt szigorú kézzel tartva, azzal nagyszerűt, állandót és a nemzethez illőt vinne ki: az ily főnököknek lapja nemzeti évrajzainkban még mindig üresen áll». ¹ Szóval, Széchenyi szerint a régi nagy magyar királyok dicséretére válik ugyan, hogy az idegen culturának utat nyitottak az országba, de alig pótolható hibájok az, hogy elmulasztották megteremteni a sajátos magyar cultura alapján kifejlett erős nemzeti államot.

Széchenyi a törvénykönyv és a régi történetirodalom latin nyelve után következtetve idegehebbnek képzei a középkori közéletet, mint a mai. Aminő volt. Nem veszi figyelembe azt sem, hogy az újkor küszöbén, a midőn elérkezett az erős nemzeti állam megteremtésének ideje, a nagy nemzeti királyok kihálnak. De Széchenyi mégis az idézett sorokban történeti fejlődésünk nagy hézagát fedi fel és azt is érzi, hogy e hézagért nem egyesek, hanem a nemzet is felelős, mely a középkorból nem úgy került ki, mint a nagy európai nemzetek. «Lovagiság» — úgy mond — «a szó valódi tiszta értelmében eddigelé nem is tartozott a magyarnak különösen kitünő tulajdonához, a magyar ázsiai s tán még egy kissé pogány lényegénél fogva, mindig összekeverte annak integrans kellékeit és soha egészen felfogni nem volt képes,

¹ *Politikai Programmtörödékek* 46.

mikép párosulhat vitézség szelidséggel, a szó legszentebb megtartása hadi csellel, engedelmesség győzedelmi tehetséggel, a szép nemnek bálványozása szeplőtlen viselettel, s így tovább, férfiúi méltóságának és tekintélyének csorbitása nélkül, ugyanazon egy személyben össze».¹ Ez erélyesen jellemző szavakkal Széchenyi azt a tényt fejezte ki, hogy a lovagi és keresztyén szellemnek a magyarra nem volt oly mély hatása, mint a nagy európai nemzetekre. Feltűnő itt is Széchenyiben az a kettősség, hogy az elméletben lenézett középkort értékes elemeiben mennyire megbecsüli. Sokszor tör ki belőle ösztönszerű vonzalma a magyar középkor iránt is. Midőn 1830-ban az Ujlakiak hajdani székhelyét látja, oly elegikus érzéssel emlékszik a régi dicsőségre, mint akár a korabeli költők.² Úgy látszik, hogy Mátyás 1486. LXIV. cikkére céloz, midőn azt mondja, hogy «törvénykönyvünk nyilván bizonyítja a nemességnek egykori részvételét a házi és országgyűlési terhekben,»³ pedig úgy mond, «e fiatalsági korban tán többet szolgált a hazának a nemes, mint a pór».⁴ Mátyást talán legjobban szereti a régi királyok közül. «Mátyás nincs többé» — úgy mond — s tán kár, mert ez jó ránczba tudta szedni a magyart». «Sokan azt hiszik» — mondja később — «és az annyira igazságos Mátyás fejedelem meg nagybátyja Szilágyi is ezen véleményben látszottak lenni, hogy bizony a magyar csak azt szereti, ki neki parancsolni tud és egyedül annak hódol, a kitől fél».⁵ Az *Önismeretben* is menti Mátyás ön-

¹ *Politikai Programtörvények* 69/70. — ² Napló 1830 jún. 27. — ³ *Stadium* 177. — ⁴ *Hidjelentés* 65. l. — ⁵ *Hirlapi cikkek* II. 176., 642. l.

történetét: «Corvin zsarnok, de okos és jó szívú, a nemzethez hű zsarnok volt».¹

De a 40,000 tanulónak szánt budai egyetem elteremtését Széchenyi kételkedve emlegeti,² ép úgy, minint Kálmán felvilágosultságát.

A Hunyadi-körnek annyiszor hangoztatott diadalságát, a «magyarságot, mint a keresztyénség védőfalát», Széchenyi csak egyszer hirdeti büszkén, és akkor is a márcziusi napok lelkesedésének hatása alatt.³ Gúnyosan czéloz Verbőczy egyoldalú jogszakságára, elítéli Tomori «rögtönzését» és Zápolya visszavonását. «Önámítás vezet a mohácsi vészre», úgy mond.⁴

A Habsburgok kora különösen gazdag forrása Széchenyi történeti reflexióinak. A vallási viták korát nem szereti, hálát ad az égnek, hogy elcsúszott «a hitbeli viszálykodás ördöge». Vallásos érzése s philosophiai műveltsége egyaránt erősítették benne a türelem érzését, semmiben sem akarta csorbítani a szabadságnak azt a teljességét, melyet a bécsi és a linczi békék biztosítottak a protestánsoknak.⁵ A XVI-ik századi katonai dicsőségünket «Zrinyi fényes végének» említésével példázza, de szomorúan kérdi, hogy ki ismeri ezt külföldön? E kérdés különösnek látszik, de tudnunk kell, hogy Széchenyi igen nagy jelentőséget tulajdonított a magyar történet s politika külföldi hírének s azt is számba kell vennünk, hogy Voltaire idézett könyve nem említi Zrinyi végét. Széchenyi tudja azt, hogy a török «szorított és

¹ 110. l. — ² *Világ*, 330. l. — ³ *Hirl. cz.*, II. 677 —

⁴ *Világ*, 284. *Hirl. cz.* I. 522. és *Polit. Programmtörédek*, 31. l. — ⁵ *Hitel*, 66. l. *Beszédek*, 1833 márczius.

zsibbasztott» bennünket. De megjegyzi azt is, hogy nem a «török járma alacsonyítá le nemzeti-ségünk természetét, mert tudva van, hogy a honunkban zsarnokoskodott sok basa magyarul szólt».¹

A Habsburgok uralmának is csak részben tulajdonítja nemzeti erőnk hanyatlását. Ismeri a Habsburg-házból való uralkodók trónra jutásának szükségességét, mert a «magyar akár csekély száma, akár vidéki helyzete, vagy egyezni soha sem tudó szelleménél fogva csak más hatalommal léphetett szövetségbe».² A Habsburg-házzal való összeköttetésnek köszönhetjük, hogy «Hunnia annyi viszontagság közt, t. i. csekély szám, mostoha s tengerpart nélküli helyzete stb. szóval a természet és sorsnak annyi mostohasági közt mégis él, s egy szebb jövődőnek s erősb életnek bimbóját hordja keblében».³ De ez összeköttetés végzetes következményeivel is foglalkozik. A százados vitának igazi okát ritka tömörséggel fejti ki e szavaiban: «Az udvar s nemzetközi bizatlankodás valódi oka nem rejtezett-e legfőképp s mindig abban: hogy a nemzet önelolvadásától mindig rettege, s meghalni irtózott; az udvar ellenben szerencsétlen látásában azt képzelé: az erős és maga sajátságában kifejlett magyar veszedelmes».⁴ Széchenyi egyik párttal sem tart. Megbélyegzi az előkelő magyarokat, kik «elszédítve az udvari fénytől, elfelejték a szegény hont», de a nemzeti ellenállás «hősebb keblű, s nemesebb lelkű» vezetőit is keserű szavakkal feddi, mert «elég mélység

¹ *Világ*, 233. *Hunnia*, 44/5. — ² *Hunnia*, 163. — ³ *Stadium*, 137. l. — ⁴ *Világ*, 72. l.

Ellenélkül, honunk legszebb érdekeit, a visszahatás természetesen bekövetkező törvénye szerint véres dobosbakkal megrakák». ¹ A kuruczokat politikai hangoztatásának változása szerint gyakran élesebb gúnynyal is bírálta, ² de méltányolni is tudja a nemzeti ellenállás jelentőségét. Midőn a *Hitel* megjelenése után, Cziráky szemrehányó czélzattal figyelmezteti Széchenyit, hogy Pál érsek annak felelődjén mily szavakat intézett Leopoldhoz, a *Hitel* radikálisnak hiresztelt szerzője hálát ad az istennek, hogy elődje ily szabadon és erősen beszélt. ³ Később, a heves ellenzéki szellemmel vívott harczai közepett is a nemzeti ellenállás híveinek szép és igaz apologiáját írja meg; «hogy constitutionalisunkis bárkánk eddigelé nem merült el, s pedig születetlen hegyettünk tornyosuló szláv, török és germán abszolút dagályok közt nem merült annyi századok óta el, azt, hogy magyarok és még szabadok vagyunk, a bennünk rejlő élet mellett egyedül azon hűknek köszönhetjük, és azért üdv és áldás nevökre, kik nem akartak, nem tudtak egyebek lenni, mint szabad magyarok s kik ekkép, mert se nemzeti, se alkotmányos téren haladni nem lehetett, népünk nemtőjében bízva s jobb időket várva, szigorú s megtörhetetlen ellenzéket képeztek inkább, mintsem hogy hasonlólag más népekhez, vérünket nemzetiség és szabadság mellett, sőt elleni utakon engedték volna elsodortatni». ⁴ Kiegészíti e gondolatot Erdély történeti szerepének dicsérete: «Erdély» — írja Széchenyi — «tartá fenn eddig nemzetiségünk szellemét legin-

¹ *Hirlapi czikkek.* I. 346. — ² U. o. 29. l. s másutt is. —

³ Napló, 1830 október. — ⁴ *Hirlapi czikkek,* II. 398. (1844.)

kább; Erdély hölgye nem szégyellette magyar létét; Erdély fejté ki szebb társalkodás kellemei által eredetünk sajátságát; és annyi visszaemlékezések varázsolnak minden hű magyart, ki korecs lenni nem tud, Erdély mult történetébe». ¹ Elég a nemzeti ellenállás korának ez apologiájára mutatnunk — minden egyéb mellőzésével — hogy megítélhessük, mennyiben volt Széchenyi előtt «idegen föld» a magyar közjog és történet — mint Beöthy Ákos hirdette.

A karloviczi béke után következő kornak, Széchenyi szerint, fő jellemvonása az, hogy «túlzólagon engedődtünk a dolce far niente lélekgyilkoló kéjeibe». ²

A *pragmatica sanctio*t — Széchenyi nem «holt szavaiból», de gyakorlati következményeiből ítélte meg. Szerinte ez a törvény szoros, «inalterabilis» kapcsolatba hozta Magyarországot Ausztriával. «Ha eszünkön járunk és hivatásunkat felismerjük, e kapcsolat következtében Ausztria régi «magyarsági» állása előnyeinek mi vagyunk az örökösei». ³

A magyar történet kevés jelenetéről beszél Széchenyi annyi hévvel, mint arról, «midőn az ország összesereglett rendei Mária Terézia királyjok védelmére igaz magyar szabad ember s hív jobbjai érzésével kardot rántottak s a sebes hírnél is előbb Berlinben termelt hős Hadik». E felbuzdulást is a «szebb jövődők szép előjelei és villámcsillanatú jelenései» közé sorolja. ¹ «1741-ben» —

¹ *Levelek*, II. 80/81. — ² *Hirlapi cikkek*. 226/7. — ³ Kovács Lajos id. m. II. 216., 225. l. — ⁴ *Hitel*, 26. l. V. ö. *Beszédek*, 1833 június 22.

mondja másutt — «sugárzott legutoljára a régi magyar szellem valódi eredetiségében, vérünk meglehetősen volt, de elfajzásnak fordult». ¹

Már az elfajzás korának tekintette Mária Terézia uralkodásának alkotmányosabb felét is, melyet akkor sokan dicsőítettek. De Széchenyi szerint akkor «a magyarság ez egyedüli életszikránk» közel volt a megsemmisüléshez. ² «Nem a német súlyeszté latinba a magyart, mert azt másutt sem alkalmazta; de a magyar maga taszítá le anyanyelvét a selejtesség közé» — a konyhába, az istállóba.» ³ A nemzetnek egy osztálya okozta e sülyedést, «mely se nemzetiségre, se alkotmányra nem tart: s némi kis álfényért, minden nemzeti zománczából magát kivetkeztetni mindig paratissimus et obsequentissimus». ⁴ De fejedelmeink is hibáztak. Mária Terézia jó szívében, tiszta céljaiban senki sem kételkedhetik. «És mégis visszásan használtatott a magyar nemzet kifejtésére az ő kora, mert nem méltányolván a magyar zománczot, mindent elkövetett annak elolvasztására... anyáskodó kormányunk szükségképi következménye volt» a faj romlása. ⁵ II. József «halhatatlan bölcs volt, ki az emberiségnek és a lelki szabadságnak emelt oltárt, de szerencsétlenségünkre nem volt egyszersmind rokona a nemzetiség angyalának is, és soha nem látta azon kincset, melyet Magyarországbán birt». ⁶ Ez ugyan másrészt szerencsénk is volt. Mert míg Mária Terézia alatt ez a ritkán egyetértő nemzet «egye-

¹ Hunnia, 165. l. — ² Világ, 175. l. — ³ Hunnia, 45. l. —

⁴ Kelet népe, 772 V. ö. Hunnia, 164., 166. l. — ⁵ Hirlapi cikkek, II. 660/1. l. — ⁶ Hunnia, 166. l.

sült az elalvásban»,¹ II. József rendelkezései felrasszták szenderéből a magyar hont s csakhamar oly írókkal dicsekedtünk, kik méltók egész Európában ismertetni.² Az irodalom hatása a közéletre nem mutatkozott mindjárt. 1790 előtt úgy látszott, mintha ki lettünk volna törölve a nemzetek sorából.³ Az előkelők gyermekei nem tanultak magyarul.⁴ 1790-et említjük, mint újjászületésünk korszakát, de ekkor csak fellobbant kissé a nemzeti élet.⁵ A deputationalis munkák után ítélve, az akkori nemzedék felette jól érezte a gyökeres javítás szükségét,⁶ de évtizedeken át a magyar még sem birta magát se «törvényei, se szokásai, de még csak nyelve körül sem» gyökeres javításra elhatározni.⁷ S így bár nem tagadhatni, hogy Magyarország Mária Terézia s II. József korában «a családi viszonyok nemesb elrendezése s az anyagi javak tekintetében a régibb zavarhoz képest kimondhatatlan előmenetelt tesz»,⁸ a nemzeti szellem tespedése miatt a magyar faj ereje hanyatlott s innen van az, hogy «a nemzet virága mely egykor mindent, csak félni nem tudott, a régi Győr falai alatt, remegő napolitánok elől csuful megszaladott». ⁹ A tizenkilenczedik században egész a harminczas évekig a magyar test meg nem holt létét úgyszólván csak végvonaglatokkal bizonyítja be». ¹⁰

Ime, Széchenyi munkáiból egy magyar történet-philosophia körvonalai emelkednek ki a figyelmes olvasó előtt. Felfogásának hiányain meglátszik a

¹ *Hirlapi czikkek*, II. 406. l. — ² *Világ*, 329. — ³ U. o. 13. l.
⁴ *Stadium*, 19. l. — ⁵ *Hunnia*, 4. l. — ⁶ *Stadium*, 38. l. —
⁷ *Hunnia*, 237. l. — ⁸ *Kelet Népe*, 3. l. — ⁹ *Hunnia*, 146. l.
¹⁰ U. o. 166. l.

XVIII. század tanítványa, ki hamar általánosít, nem elég módszeresen megállapított analógiák és általános tételek után ítél, de hány kortársa vete-
kedhetett vele éleslátásra s a felfogás mélységére.

Van Széchenyinek még egy igen nevezetes történeti eszméje, mely szoros kapcsolatban van politikája alap gondolatával.

Kezdetől fogva, a mióta a nyilvános pályára lépett, az államférfiú legelső kötelességének a nemzet nevelését tartotta. Nevelni akarta nemzetét ép úgy, mint önmagát nevelte és mint saját nevelésében, ép úgy a nemzet nevelésében is, az ismeretre való törekvést tartotta a legszükségesebb s a legbiztosabban célra vezető eszközként. «A mely nemzet» — írja Széchenyi egy levelében — a valónak szövétnekét el nem taposta, az igazságnak gyáván hátat nem fordít, gyengeségének felfedezőit, támadóit nem üldözi, de bátran tekint a magamegismerés keserű tükrébe, magylelkűleg elismeri önhibáit, s nemes szellemtől felkesülve hathatós javulásnak indul, annak újjászülését az emberi erő hátráltatni többé nem bírja».³ Ily meggyőződéstől indítva a hazai hízelgők ellen minden alkalommal hadat indított. Félre a hízlegésekkel s a nemzeti hízelgők ámitó szavaival, kik százszorta több kárt okoznak vértünknek, mint legnagyobb ellenségünk tehetné; mert dicsérje vagy mentse csak egyetlen egy egyébiránt bármely gyenge auctoritás is a tömjén után annyira szomjuzó hiú magyart, ez úgy elbizbizzá magát, oly vak lesz, hogy aztán senki sem bírja legkézzelfoghatóbb hibáit is vele megismer-

³ *Levelék*, II. 164. l.

tetni». ¹ Szégyelte volna a könnyű elméjű és még könnyebb lelkiismeretű hizelgők hadát gyarapítani. Mint lelkiismeretes nevelő, a kellemetlen igazságok minél bátrabb kimondására érezte magát kötelezve. «Kiméletlenebb fölfedezéssel, keményebb itélettel, mélyebb vágásokkal, úgy hiszem, senki se illette, se bírálta, se kínoztta a magyart, mint én rokonvére», ² vallotta magáról és igazat mondott. Próféta haragja a szeretet teljességéből származott. De talán torzítva látta a nemzeti hibákat? Attól tartunk, hogy igazat kell adnunk Gaal Jenőnek, ki azt írja, hogy «a magyar jellemet senki sem vizsgálta át és ismerte meg oly alaposan, mint Széchenyi.» ³

A nemzeti önismeret fejlesztésében nagy szerepet jelölt ki Széchenyi a történetírásnak is. «Boldog létet elérni» — úgy mond — ahhoz csak közelíteni is . . . teljességgel nem lehet, ha a volt idők tévedései minden sértés nélkül ugyan, de a valónak egész tisztaságában, quia de mortuis nil nisi verum, nem emeltetnek jövő nemzedékek tanulságára ki . . . mi egyenesen a történet jogkörébe tartozik». ⁴

Széchenyi ezzel a magyar történetírók elé magas czélt tűzött, oly magasat, melyet elérni nagy dicsősége volna irodalmunknak. Ő maga is kereste

¹ *Hirlapi cikkek*, II. 563. — ² *Hunnia*, 124. — ³ Gaal J.: *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája*, II. 3. l. — ⁴ *Hirlapi cikkek*, II. 600. l. Széchenyi politikáját már kortársai is a nemzet nevelésének jellemezték. Pl. Eötvös: *Kelet Népe és Pesti Hirlap (Összes Munkái XI. 85 l.)* s azóta többen. Hogy Széchenyi a történetet a nemzeti önismeret fejlesztésére kívánta felhasználni, azt úgy tudjuk, először Imre Sándor emelte ki: *Gróf Széchenyi István nézetek a nevelésről*. Budapest, 1904. 158. l.

ő történetünkben a tiszta valóságot nemcsak az egyes korokra vonatkozó megjegyzéseiben, hanem az egész fejlődést áttekintő gondolataiban is.

Midőn végigpillantott a magyar történeten, két ellenkező érzés fogta el. Bámulnia kellett azon, hogy a magyar nemzet «annyi század viharain keresztül szinte csak belső életereje által tartá fenn lételet, s örök árnyékba állítva nap- és reménysugár nélkül, csak önmelegétől nyert eleldelet». Hajlandó volt ezt a csodát a nyelv fentartó erejének, a tiszta s más nemzetektől fölül nem múlt honszeretetnek tulajdonítani.¹ De másrészt úgy látta, hogy történetünk telve van visszariasztó jelenetekkel. «A magyarnak» — úgy mond — «semmi időben sem volt nagyobb vagy legalább károsb ellensége, mint önmaga. S ezen boldogtalan öngyilkolási szellem, mely évszázadon minden lapjait díszteleníti, sehol egyebütt mint nemzetünk tengerhiúságában s korlátot nem ismerő kevélységében vette eredetét. Mindenki mindenben első vezető vágyott lenni, igaz szó sérté, hízegés könnyen lebilincselé; miből mind azon határtalan rossz háramlott szegény hazánkra szünetlen, mit a megbántott hiúság, boszut szomszajó agyarkodás, s rokon vér utáni esengésnek poklai az emberi nem lealacsonyítására, megsemmisítésére csak forralhatnak».² E két ellenkező benyomást abban az ítéletben egyeztetí, hogy «a magyar vér csak szorongatások közt tud résen állni és bölcsen cselekedni, a vidámabb napok folytában viszont vagy álomba esik, vagy elhagyja

¹ *Világ*, 127. s 163. V. ö. *Beszédek*, 361. l. s másutt is. —

² *Levelek*, II. 164/5. s másutt is.

ildoma».¹ Szóval Széchenyi szerint a magyar történetben a nemzetnek csak passiv erényei mutatkoznak, melyek fentartották a veszély idején. De ezek az erények nem győzhették le a nemzeti hibákat, melyek megfosztották a magyar történetet a világtörténeti nagyság állandó dicsfénytől. «Én» — írja Széchenyi — «Magyarország multjában csak egyes röviden csillogó fénypontokat tudok észrevenni, oly általános erkölcsi hangulat és becs, mely sok más népnek vérében rejlik, vagy inkább fejlett ki, és melynek általánossága lehetetlen, hogy még a mennyei hatalmakat is némileg engesztelődésre ne bírja — s aztán ez az igazi pondus — belátásomnak nem mutatkozik sehol. Én megvallom őszintén, minden aberrációi mellett, mely nagyon kockáztatja ugyan létünket, de melyből kigyógyulhat és mint én régen hiszem, kigyógyulni bizonyosan fog is, én a jelen magyar nemzedék belbecsét, mindent mindenben véve, magasabbra állítom, mint elődeinknek sokak által annyira magasztalt becssúlyát».²

Ma már, midőn Széchenyi kora a történeté, ítélete a maga koráról széles körökben igazságnak van elismerve, pedig akkor merészségnek hangzott. Ítélete könnyen érthető általános történeti rendszeréből. Szerinte a nemzeteknek csak egy igazán nagy nemzeti korszaka lehet. «Nem éltünk még mint nemzet, tehát élni fogunk», mondja a *Stadiumban*.³ Ha a multban több igazi nagyságot lát, nem mert volna remélni a jövőben.

¹ *Politikai Programmtöredékek* 50. l. — ² U, o, 53. l. —

³ 22. l. Voltaire mondja (az *Essai sur les mœurs* Gotha 1785. III. kötetében); Il n'y a guère d'États, qui n'aient eu un temps de grandeur et d'éclat, après lequel ils dégénèrent. (400. l.)

III.

A Kelet Népe jóslata. Széchenyi történeti eszméinek jelentősége lelki életében.

Széchenyi történeti eszméinek van némi kapcsolata a *Kelet Népében* Kossuth ellen megindított polemiájával is. Azért kell itt foglalkoznunk vele.

A polemiának, vagyis inkább Széchenyi ismert jóslatának értékét, Kemény Zsigmond már megállapította oly tárgyilagossággal, a bonczoló ész oly meggyőző erejével, hogy az idevágó kérdésekről fölöslegesnek látszik a vita.

Pedig a vita nem szűnt meg. És mivel úgy látszik, mintha a Kemény tanulmányának keletkezésé óta ismeretessé vált történeti anyag vizsgálata is támogatná Széchenyi hajdani és újabb ellenfeleinek eszméit, szükségesnek hiszszük a Széchenyi polemiájához és jóslatához fűződő kérdések újabb tárgyalását.

Grünwald Béla ismeretes könyvében igen kiemertően nyilatkozik e kérdésekről. Fejtegetéseiből akarunk kiindulni. Szerinte Széchenyi polemiáját és jóslatát nem a körülményekből, hanem idegbetegségéből kell kimagyaráznunk. Pályája elején is »irtózott az összeütközésektől a nemzet és kormány között;» mit búskomorságának akkor még gyöngébb tünetei tesznek érthetővé. 1841-ben betegsége fejlődésével rémlátásai jobban kínozták. Ezekkel találkozunk a *Kelet Népében* és a *Politikai Programmtöredékekben*. Kemény és utána mások tévednek, midőn azt írják, hogy Széchenyi

jósatai teljesültek. Széchenyi lelke előtt a socialis forradalom rémképe lebegett. Azt hitte, hogy a magyar alkotmány elmerül az anarchiában, a mi alkalmat ad arra, hogy Ausztria és Európa a rend helyreállítása végett fegyveres erővel lépjenek közbe. Siralmas lesz a vég — így jósolta Széchenyi, fürdőkádba vagy pocsolyába fulunk. Pedig tudjuk, — mondja Grünwald — hogy a harcz, melyben legyőztünk, dicső volt és következményei mutatták, hogy «az 1848 nem volt végzetes tévedés». Így tehát Széchenyi jóslatának egy része sem teljesült és Széchenyi egész polemiája Grünwald szerint téves irányú volt.¹ Körülbelül ily eredményre jutott Beöthy Ákos is,² bár Széchenyit csak rendkívül idegesnek mondja és Grünwald elméletét a lelki betegségről nem fogadja el. Ujabban még Széchenyi tisztelői is kiemelik, hogy csak socialis forradalmat jósolt.

Grünwald fejtegetéseiben követésre méltónak találjuk azt, hogy Széchenyi régebbi aggodalmait egybekapcsolja az 1841-ben kezdődő polemiával. Már Kossuth Lajos is észrevette e kapcsolatot és ügyesen használta fel a *Kelet Népe*-re írt válaszában, midőn gúnyosan megjegyezte, hogy a «memes gróf a forradalmi személyzetek fokozataival Baillytól Robespierreig már a *Pesti Hírlap* megjelenése előtt «példálózott».³

Ugy is volt. Széchenyi már az új alkotmányos korszak kezdetén tartott a forradalomtól és aggodalmait nem titkolta.

Különböző okai voltak az aggodalomra. Kez-

¹ *Az új Magyarország.* Budapest, 1890. 479—523. ll. —

² *A Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei* II. Rész. 162—186. ll. — ³ *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak.* Pest, 1841. 223. l.

telettől fogva úgy látta, hogy sokan nem jól fogják fel közjogi viszonyunkat Ausztriához. A maga felgyógyását e viszonyról Széchenyi már az 1825-iki országgyűlés elején így formulázta: «Érdekünket a monarchia általános jólétében kell keresnünk. Egy független s különvált magyar monarchia álma nem való nemzetünk életkorához».¹ Vagyis az ily álom a nemzetnek serdülő korához illett, ehhez már érettebb ifjú korban le kell mondania örökl. Néhány hónap múlva még határozottabban fejezte ki gondolatát. «Mennél tovább gondolkodom Ausztriához való viszonyunkról» — írja 1826 májusában — «annál erősebb hitem és meggyőződése, hogy részünkről minden erőszakosságnak ártalmas hatása van».² Nem dynastikus érzésének túltengését vagy félnék idegességének jelét kell e gondolatokban látnunk, hanem a nemzet történetéből merített politikai elvet. Jól mondja Kovács Lajos, hogy Széchenyi a politikát a történelemből tanulmányozta, melyet mélyebben átértett, mint bárki kortársai közt.³

Ez alapelvének természetes következménye volt az, hogy az ellenzéknek vagy a kormánynak munkássága, de különösen az ellenzéki szellem hevesége vagy féktelensége miatt ideges nyugtalanság vesz rajta erőt. Az 1825-iki országgyűlés elején bántja az, hogy «a fiatalság csak azokat tartja hazafiaknak, a kik a kormány ellen beszélnek». 1826 februárjában Metternich azt mondja neki, hogy a királyi hatalom igen is korlátolt a magyar alkotmányban. «E szavakból — írja Széchenyi —

¹ *Napló* 1825 október. — ² *Napló* 1826 május. — ³ Id. m. I. 193. l.

az absolutismus vehető ki. Ha kenyértörésre kerül a dolog, vér ömlik». A heves országgyűlési viták közben írja márczius elején, hogy előre látom «a sok ártatlan vér omlását». Midőn ez év szeptemberében, Nógrádmegye törvénytelen módon tiltakozik a nemesektől használt úrbéri telkek adóztatására vonatkozó országgyűlési végzés ellen, Széchenyi megdöbben. «Ez a kezdet» — úgy mond — «e miatt még vér is omolhat». Nemsokára kedvezőtlen resolutio érkezik Bécsből.

«Feszült a húr mind a két végén» — írja ekkor — reactio és forradalom, olyan a helyzet, mint Franciaországban volt 1788-ban.¹

Barsmegyének 1831-iki felirata, mely arra kéri a királyt, hogy országgyűlést hirdessen és azon hű népével együtt tanácskozzék a lengyel nemzet sorsáról, Széchenyinek nem tetszik. Ez már valóban sok, mondja bosszúsan, pedig maga is együtt érez a lengyelekkel. Segíteni szeretnének a lengyeleken és nem segítenek a saját parasztjaiknak! — így gúnyolódik. Nemcsak nevetségesnek hitte a mozgalmat, hanem kényelmetlennek is gondolta a kormányra nézve. Midőn Wesselényi ekkortájt indulatos beszédet mondott a lengyelek érdekében a szatmármegyei gyűlésen, Széchenyi megütözve mondá: «Azt hiszem, többet árt Wesselényi, mint a mennyit használ».²

«Azt mondja eszem» — írja Wesselényinek 1831 nov. 8-án — «soha semmi sem lesz belőlünk, s nem annyira a tyrannus, mint az «Ardor civium» miatt».³

Ez ardor civium rémíti, midőn 1835 február

¹ *Napló*, 1825 okt., 1826 márcz. 7., szeptember 2. és 9. —

² *Napló*, 1831 május, június. — ³ *Levelek*, I. 205. l.

telelején az erdélyi híreket hallván, azt írja naplójában, hogy «a forradalom szagát érzi». Wesselényit okolja az erdélyi országgyűlés feloszlatásával járó izgalmakért. Bár mindent megtesz személye érdekében, nagyon el van keseredve ifjúkori barátja ellen. «Wesselényi minden virágomat szétgázolja» — írja 1835 márcziusában. «A szerencsétlen mély gyászba borította az országot» — mondja róla, mikor perbe volt fogva.¹ Midőn június vége felé azt hallja, hogy Barsmegye meg fogja erősíteni Balogh János követi megbízását, ijedten jegyzi meg: «Isten segíts! Nemsokára minden felfordul». 1835 szeptemberében, midőn a megyékben fokozódik az izgatás a kormányparti követek ellen, Széchenyi megint érzi a forradalom szagát.²

1836 júliusában Pálffy Fidél kancellárságának hírére hallva, úgy látja, hogy minden lángba borul és semmivé lesz. Augusztusban hibáztatja a nála történt a *Törvényhatósági Tudósítások* ellen indított eljárás miatt; «Kossuth» — írja ekkor Széchenyi — «endkívüli befolyásra fog szert tenni. Nemsokára a kálváriához érünk».³

Teljesen kétségbe ejti a kormánynak az a szándéka, hogy Kossuthot el akarja fogatni. «Magyarország oda van!» így kiált fel ekkor. November 15-én a színházban a Rákóczi-indulót újrázza az ifjúság. A kornak jele, mondja Széchenyi. 1836 decemberében Thiersnek: *Francia forradalom történetét* olvassa; «ott is hiányzottak a vezetők», «magyis azok hiányzottak, kik okossággal és eréllyel megelőzhatték volna a katasztrófát».⁴

¹ *Napló* 1836 október 9., november 25., december 21., 22. — *Napló*, 1835 febr. 6., márcz. 5., május 2. — ³ U. o. június 8., szept. 12. — ⁴ U. o. 1836 július 19., augusztus 17. —

1837 márczius elején megtudja, hogy a kormány báró Vay Ábrahámot királyi biztosnak küldi Barsmegyébe. «Ez a vég kezdete» — így kiált fel. — Az izgalom miatt, mely Rádaynak 1837 márcziusi heves beszéde nyomán keletkezett, Széchenyi már azt jósolja: «Nemsokára nyílt harczban leszünk.»¹ 1839 márcziusában haragszik *Bánk bán* előadása miatt. Rossz és veszedelmes tendenciája van e darabnak — úgy mond.² 1839 májusában, miután a kormány felszólította Pestmegyét, hogy gróf Ráday Gedeon helyett más követet válasszon, Széchenyi nagyon fel van izgatta. Rádayt szertelen hiúsággal vádolja és aggodva kérdi, hová vezet mindez?³

Az 1840-iki április 22-iki főrendi ülésen, mikor a szólásszabadságon ejtett nagy sérelem volt a napirenden, Széchenyi így beszélt: «Minekünk meg kell győződve lennünk, hogy kormányunknak szándéka tiszta, meglehet, nem elég constitutionalis — de tán ennek is az az oka, mikép egy kifejlettebb alkotmányra nem egészen vagyunk érettek... Fel kell hagynunk mindazon violentiákkal, melyekkel sokan popularitást vadásznak vagy jobban mondva: meg kell szüntetnünk a popularitásért való licitatiót violentiák által, mert ez homlokegyenest az önkénynek békóiba vezet minthogy a túlságok tőszomszédok, Francziaországban a tudós, erényteljes Bailly egy Camille Desmoulins violentiái által egészen elveszté hatását, Camille Desmoulins pedig Danton violentiái által, míg végkép ez is árnyékba tétetett Robes.

¹ *Napló* 1837 márczius 6., május 8. — ² U. o. 1839 márczius 23. — ³ U. o. 1839 május 24., 25.

pierre által, kinek ephemer népszerűségét csak-
 amár a legelhatározottabb önkény váltá fel.
 Keressünk ennek okáért — nehogy nálunk is így
 menjen a dolog — abnegatio s igazi honszeretet
 által popularitást, neveljük mindenekfelett a köz-
 lelket, fogjunk kezét, vessünk vállat, szóval: be-
 társítsuk meg a «magyar» nevet még ellenségeink
 által is! A kormány viszont, valamint felhagyott
 minket elnémetesítő ideáival, úgy hagyjon fel
 minden amalgamatiói szándékkal is: mert ezt
 főbbé nem eszközölheti». ¹

Hogy az 1839/40-iki országgyűlésen a közönség
 szorgatottsága s a szónokok hiúsága nagy aggodal-
 matokat ébresztettek Széchenyiben, arról a *Kelet*
*Vépe*ben az országgyűlésre vetett visszapillantása
 tanuskodik. «Egyrésztől aggasztólag mutatko-
 znak több ízben és mindig nevekedve egy tökéletes
 obba indulásnak épen azon symptomái, melyek
 a francia forradalomnak is előzvényei valának, a
 arzatoknak, a hallgatóknak t. i. azon parancsoló
 elhevülése, mely a lehető legnagyobb egyes hata-
 omnak is daczol, minthogy korlátlan szenvedé-
 emtől hajtva, mint felbőszült szélvész mindent
 naga előtt lerombol. S nyuljunk kebleinkbe ...
 nem indulánk e gyors léptekkel azon pont felé,
 melyre a convent szónokai elkényszerítve csak
 így birtak hatni, ha mint árverésen, féktelen
 beszédek által túlhaladák egymást ... Szikra,
 kezdet volt még az egész, de azért sok tiszta fő,
 mely magát csalni nem tudta, nem csekély belső
 gyötrellemmel kérdé, ugyan hol fog végződni, hol

¹ *Beszédek* 185., 186. II. E helyre czéloz Kossuth id.
 munkájában.

lelne határt mindez? Másrészt nem tapasztaltuk-e bús kebellet, mily óriási hatása van egy kis fénynek sok magyarra, s mily könnyen szédeleg velejek soknak a legkisebb felmagasztalástól is». ¹

1840 október végén nyugtalanítja az, hogy az ifjúság a nemzeti színházban a Marseillaise eljátszását nagy lármával követelte. E tárgyról cikket is ír a *Társalkodóba*. Szeretné csekélységnek feltüntetni az epizódot. «A kisértetlátók, a külföldi végre higgyék el, hogy ezen egész bohózat egyedül néhány rosszul nevelt suhancznak volt műve, kik féllábbal még az iskolában lévők — hol egyébiránt fejök soha sem volt — némi időtöltést éreznek, a magister trucczára valamit elkövetni... Egyéb valósággal semmi nincs benne, s legkevésbé valami politikai demonstratio, minthogy mi magyarok igen távol vagyunk — s itt mint hazánk organuma merek lépni fel — mindazon kicsapongásokat helyesleni vagy éppen azokban osztagozni akarni, melyek a marseillei nótával némileg — legalább a közvélemény szerint — egybekapcsolvák». E csekélybe vevésen is látszik, hogy a maga és mások aggodalmait akarta csillapítani. Valódi gondolata, rejtett érzése kitör a cikknek több helyén. Csekélység az egész, nem érdemes nagyra venni — mondja — de másrészt megjegyzi: «elég — valamint egy csepp tinta is megront egész korsó vizet — egyetlen egy bárdolatlanak kicsapongása, hogy az egészre homályt vessen és sokak hosszadalmas munkáját rögtön semmisítse meg». ¹

¹ *Kelet Népe*, 30., 31., ll. — ² *Napló* 1840 október 28., 30. *Hírlapi Czikkek* I. 287., 291. ll. és Zichy Antal bevezető jegyzete u. o. 282. l.

De Széchenyi aggodalmai 1841 előtt nemcsak az egy forrásból táplálkoztak. Nem csupán az országgyűléssel való viszony miatt érzett nyugtalan-
 agot. A socialis forradalom képe is föl-fölmerült
 tőle már 1841 előtt is. Az 1830-iki országgyűlés
 ágán, azon az országgyűlésen, melyen Nagy Pál
 azt mondotta: «Minden el van telve a demokratiai
 évekkel; napról-napra tovább terjednek azok,
 mint a tűzár, s aristocratiai rendszerünket is
 megromlással fenyegetik», Széchenyi még élénke-
 ben aggódva a jövő osztályharczai miatt, napló-
 jában ezt írja: «Maglehet, hogy a paraszt a sze-
 gyény nemessel szövetkezve még agyonüt bennün-
 t. A szegény nemes a paraszttal szövetkezni fog
 a gazdag földbirtokos ellen, ha nem teszünk ide-
 nek engedményeket». Hasonló gondolata volt már
 r. Batthyány Alajosnak II. Lipót korában, midőn
 vta a hatalmasokat «a tekervényes utaktól, mert
 a a polgárok halálhoz hasonló álmukból fölesz-
 nélnék, olyanok, mint a rabszolgák, kiszabadulva
 törtöneikből, boszújoknak azokat is föláldozzák,
 kik szolgaságuk idejében velök jót tettek».¹
 És mintha az események siettek volna igazolni
 Széchenyit. Az 1831-iki cholerazendüléssel már
 zinte teljesedni látszott félelme, mi annál mé-
 zebben hatott rá, mert őt is okolták e mozga-
 mért rosszakarói. Eötvös Ignác azt beszélte
 ki, hogy a parasztok megmagyaráztatták ma-
 oknak a *Hittelt*, s midőn a könyv elveit magokba
 vízták, égettek s gyilkoltak. «Ő ördögi gonosz-
 ág!» — kiált fel Széchenyi halálosan sebezve —

¹ Napló 1830 deczember 15., Horváth Mihály: *Huszonöt*
 p. Genf, 1864. I. 264. és Concha Győző: *A Kilenczvenes Évek*
 reformeszméi (Olcsó Könyvtár 195. sz. 121. l.).

«lassan, szinte észrevétlenül egy kis adomával á sod meg siromat».¹

Ép őt kellett érnie ily szemrehányásnak, ki a magyar politika egyik legszentebb kötelességének mondja «a népnek mostani kis intelligentiája» számba vételét. De tenni kell érte valamit. A kapunál van egy el nem kerülhető revolutio! Véres fog lenni, mint a francia s 1789-iki — írja Wesselényinek — ha úgy rohan rá nk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existenciája nem volt, vagy olyan fog lenni, mint a francia 1830-iki, mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt respectáltatik, mert a nagyobb résznek valami existenciája már van».²

1832 tavaszán a megyei gyűléseken felmerülő radicalis eszmék újra felidézék képzelete előtt a társadalmi bomlás képét. «Trencsén a parasztoknak szavazati és tanácskozási jogot akar adni, Bars el akarja venni a papi jószágokat. Nemsokára minden forrong» — jegyzi meg e hírekre³.

Az 1831-iki cholérára és parasztlázadásra czélóz a *Stadium* ez intő soraiban: «Vannak az emberiségnek bizonyos közjussai, . . . melyeknek elnyomatása, végre mindig a legvéresebb bosszút szülte. Nem akarom soha hinni, hogy a hazánkat ébresztő közelebbi kettős leczke, minden haszon nélkül sülyedt volna el az idők tengerébe». A nép felszabadítását sürgeti a *Stadiumban*, hogy a «királyi székek s a nagybirtoki lét valóságos bátorságban legyen . . . mert elvégre bizony későn lesz s akkor hazánk . . . Rommá fog bomlani, mely

¹ *Napló* 1831 október 25. — ² *Levelek*, I. 203., 204. Wesselényihez 1821 november 8. — ³ *Napló*, 1832 április 26.

slatt a Magyarok még emlékezete is elenyészend». ¹ 1839 elején bosszankodik azon, hogy egy rászindarab kigúnyolja a kormányt, a hivatalnokot és a mágnásokat s hogy a közönség tapsol ennek. «E szellem — úgy mond — még sok gonosz-
nak lesz oka köztünk». ²

Rossz sejtelmek még egy harmadik forrásból is származtak. Az európai légkör forradalmi hevétől is féltette a magyarországi reformmozgalmat. 1826 elején I. Sándor császár haláláról elmélkedvén, nagy gondolja, hogy hatalmas gát omlott össze a szabadság eszmék árja előtt. De «az absolutismus szolgái nem engedik majd könnyen át a tét; ez a dráma nem fog véget érni lánczok és vér nélkül. Vajon e vég nem fog-e engem sújtani!» ³

Összevonva ez idézetek tanulságát, úgy látjuk, hogy Széchenyi a reformkorszak kezdetétől fogva hármassal okolt a forradalomtól. E hármassal okolt: a kormányhoz vagy Ausztriához való viszonyunk erőszakos zavarása akár a kormány kíméletlensége, akár az ellenzék hevesessége miatt, továbbá az osztályok ellentétének fokozása kivált a nép felszabadításának késése miatt s végül az európai hatás. Láttuk, hogy aggodalmainak mindig meg volt a külső oka e körülmények valamelyikében, vagy összetalálkozásában. Hogy a külső körülmények reá erősebben hatottak, mint kortársaira, azt nem lelki betegsége, hanem politikai felfogása, továbbá idegrendszere teszi érthetővé, melynek ingerlékenységét élénk képzelete és meleg érzése fokozták.

¹ 30. és 38. l. — ² *Napló*, 1839 február 19. — ³ U. o. 1826 január 24. V. ö. Gaál Jenő id. m. I. 187. l.

Széchenyi aggodalmainak hármias iránya nem változott, csak erősödött 1841 után. A véres socialis forradalomtól való rettegését mindenki elismeri, de sokan felejtik, hogy e félelmét kezdettől fogva egészen a forradalom előtti utolsó országgyűlésig ahhoz a feltevéshez kötötte, hogy elkészünk a nép felszabadításával. A nagy francia forradalom története s a cholera év tanulsága bizonyították, hogy aggodalma nem volt rémlátás ép oly kevéssé, mint annak idején gróf Batthyány Alajos idézett jóslata. Mivel feltevése tárgytalanná vált, ehhez kötött jóslatának meg nem valósulását lehetetlen úgy magyaráznunk, mintha beteges képzelődés lett volna a socialis forradalomtól való félelme.

S ép oly lehetetlen fentartanunk azt az állítást, hogy csupán socialis forradalmat jósolt. 1841 után ép úgy, mint az előtt mindig számba vette a közjogi viszony megzavarását is, midőn a jövő zivatarról beszélt.

Ezt saját szavaival bizonyíthatjuk. A *Kelet Népeben* mondja: «nem élnek a hatalommal jól, sőt azzal visszaélnek, kiket a közvélemény oly hatalommal ruházott fel, mint felruházá a *Pesti Hírlap* szerkesztőjét, most, midőn heterogén összeköttetésünknel fogva lehető-legnagyobb érdekünk azt parancsolja: csak Istenért, semmiben sem ragadni el a gyeplőt, nehogy azt ismét szorosabbra vonják, vagy visszahatási célból egészen neki ereszszerk;... most, midőn oly szép indulásba jött már honi erőművünk, mihez képest tökéletesen napirenden van is már azon alap megakadásához járulni elvégre, melynek eddigelé mindig híjával valánk, azon alapnak t. i., melyen

Magyarország mint az ausztriai birodalomnak integrans része ugyan, de tökéletes sajáttságában, és nem csak papiroson, diplomák és elvek után, de tetteleg és egészen kifejlett életilag emelkednék a saját s keveretlen zománczozatú nemzetek sorába ; mikor, minden elnyomási, elolvasztási szándékkal örökre felhagyva, egymást viszonzlag tisztelve, végre őszintén kezét fogva magyar és német, s nem egymásnak útjába állva, hanem egymást barátságosan elősegítve, futnák a végzéstől rendelt egymás melletti ugyan, de azért mégis külön s egymástól független pályát. Ily üdvös alapot azonban, melyen emberi prosa nemzeti költészettel karöltve emelkednék, s mely alapnál már nézve üdvösségesebb nincs, vajon mikép lehetne a sikernek, de csak legtávolabbi hihetőségével is rakni, ha a haladó rész vezetői nem birnak azon kormányzási tapintattal, mely tapintat nélkül üdvös alap rakásául de csak álmodni sem lehet». ¹ Itt tehát tisztán az Ausztriához való viszony természetéből s nem a socialis ellentétekből magyarázza azt, hogy tapintatos kimélettel kell eljárunk, nehogy a gyeplő szorosabbra vonása miatt politikánk s jövőnk egyedül lehetséges alapja felforduljon. Ugyanez okból gúnyolja a *Kelet Népe*ben a dynastia ellen minden áron való oppositiónak «vak légy» politikáját, a melylyel szemben ideálul odaállítja a maga politikai programját. «Nekem sem a sárga-fekete lobogó nem kell, de ugyan a francia propaganda bűze sem tetszik ; és ily értelemben «közepes» voltam, vagyok és leszek is, habár a lehető legnagyobb singularisban is, siromig». ²

¹ 237., 238. ll. — ² 248., 253. ll.

De mivel egyedül érzi magát abban a táborban, mely szerint «középen» van a sárga-fekete lobogó és a politikai radicalismus jelszavai közt, érzi a forradalom kitörését, a forradalomét, mely ránk nézve legveszélyesebb halálos betegség. Ezért is gondol már a *Kelet Népe*ben a nemzeti halálra. «A budai hegyekben állítsunk temetőt, egy szabad ég alatti Valhallát. Legyen vérünk jobb része, vagy ha bukunk kell, legyen a magyar, kinek ehhez kedve van, halálban legalább egyesülve, ha nem tudott életben egyesülni és nem birta értelme által az elsülyedéstől megmenteni magát».¹ Ugyanez érzéstől hajtva írja a *Kelet Népe* megjelenése után az *Üdvleldét* «meghatottan és lelkesedéssel».²

És e munkájában a *Kelet Népe*re hivatkozva mondja: «Ha két évvel ezelőtt csak sejtém a közeli veszélyt, most tökéletesen látom, mily aggasztólag bonyolódik honunk a legveszélyesebb szirtek és zátonyok közé mindinkább».³ 1841-iki sejtelmét a világos látásig 1843-ban bizonyára az a tapasztalat is emelte, hogy a «közepesek» száma a közjogi viták terén nem gyarapodott.

E tapasztalat hatása alatt apostrophálja szenvedélyes hangon Kossuth Lajost, az «új protektort»⁴, 1843 májusában a *Jelenkorban*: «lehetetlen is nem látnia, ha csak egy pillanatig is magába tér, mily aggasztó veszélyek közé bonyolítja ő és pártja vérünket és ennek annyi század óta fennmaradt szabadságát, s lehetetlen meg nem ismernie, mily sürgetőleg szükséges most, midőn

¹ 262., 266. ll. — ² *Napló*, 1842 június 27. — ³ E sorokat 1843-ban írja *Üdvlelde* 20. l. — ⁴ *Hirlapi Czikkek*, I. 555. l.

minden elem fel van vérünk és önállásunk ellen
bőbbszítve, az egy pont körüli ragaszkodás, mely
opponens sem ő, sem én, sem más nem lehet, hanem
egyesül a magyar fejedelem». ¹

A kormányt hiszi mindenekelőtt utilisálandó-
sának 1843 decemberében írott cikkében is s e
gondolatot tovább fonva írja: «Én tökéletesen
meg vagyok arról győződve, hogy a *Pesti Hirlapi-
s* párt s kivált annak organuma, lehető legnagyobb
veszély felé indítá nemzeti s alkotmányos létün-
ket, mert éretlen túlhajtása által legnagyobb
visszahatást bősztett vérünk és alkotmányunk
ellen fel. Még csak kezdetén vagyunk a szomorú
drámának s már is mutatkoznak symptomái egy
tökéletes zavarbai indulásnak, melyben ha nem
ütem alkotmányunk s kivált nemzetiségünk vég-
órája, alkalmasint egyedül a nagy isteneknek
közvetlen műve lesz». ¹

Igaz, hogy a «tökéletes zavart» nemcsak a köz-
jogi összeütközésből jósolta, de minden más kö-
rülmenyt ép azért tartott veszélyesnek, mert a
kormányt elidegenítjük magunktól.

1843-ban írja Tasnernek: «A szlávok szépen
felbőszültek ellenünk! Most a többi is majd utána
riad! Ki segíthet rajtunk? A kormány? Teheti-e?
De ha tehetné, fogja azt kívánni tenni? Ugyan
miért? Megérdemeltük-e sympathiáját? Nemso-
kára consummatum est». ²

Egy 1845-iki cikkében is azt jósolja: «Közelebb
is vagyunk, mint magunk is gondolnók, egy tö-
kéletes szétbomláshoz, vagy hogy «idegen erő» fog
némi egyebekben is fölöttünk rendet tenni» s e

¹ *Hirlapi Czikkek*, II. 210. l. — ² *Levelek*, III. 169. l.

jóslat nem a socialis ellentétekkel van kapcsolatban, hanem annak megállapításával, hogy «az ujjhúzási betyár dacz nem egy magyar statusférfinak egész politikai kincshalmaz». ¹

Egy másik 1845-iki cikkében Deák Ferencz szembe szállva így nyilatkozik: «Volna Magyarország minden összeköttetés nélküli magánálló királyság, meg akarom engedni, nem volna egyed, ki hazánk külviszonyi jogait józanabb és talpraesettebb diplomatikával tudná védni, mint ő; de miután szoros s legalább eddig még igen egybebonyolult összeköttetésben élünk s ily körülmények között in ultima analysi, mint én bírom felfogni a dolgok mélyét, nem egyoldalú jogallegatio és ilyenre alapított cselekvési rendszer, mely a hevesebb vérűeknél oly könnyen fajul daczra, ujjhúzásra, s innen el nem maradó reactiót szül...» ² Világos, hogy itt Széchenyi az el nem maradó reactiót csak a közjogi viszony egyoldalú felfogásának erőszakos túlhajtásából s nem a socialis ellentétből következteti.

E tekintetben még határozottabbak s szenvedélyesebbek jóslatai a *Politikai Programmtörvényekben*.

«Tatár felfogás és kurucz politikai mélység biz az egész és nem több; ne haragudjatok, drága honosim, de bizony ki kell mondanom: mert ha én nem cselekszem, ki cselekszi más? Pedig ha egy kissé mélyebbre nem visszük politikai tervezeteinket, bizony szinte csak kurucz és ezzel egybeházasított Heister-féle eredményeket fogunk honunk mezejére idézni. Ez pedig kimondhatatlan

¹ *Hírlapi Czikkek*, II. 453., 454. ll. — ² U. o. 553. l.

szomorú volna, mert hiszen még vesztünk sem lenne nagyszerű». ¹

Ugyanott mondja: «nincs a világon erősb ok-súly, mint a hatalom, csak hogy ennek valóságos-nak és nem önámítóinak kell lennie, minthogy az ilyes soha nem vezet egyéb eredményekre, mint mohácsi tragédiákra, Rákóczi-féle szomorú an-dalgókra». ²

A kurucz hasonlatok nem a socialis bomlást, hanem a politikai ellentét kiélesítését jelentik. A *Politikai Programmtöredékek*ben másutt is ez ellentét alapján jósol: «Minden forradalmi álla-potnak ilyen szokott lenni természetes progres-siója. Úgy szólván: Violentiai kótya-vetye áll be a szónokok, a szereplők közé. Mirabeau csak-hamar pecsovicscsá válik Camille Desmoulins-hoz mérve . . . Mi csak kezdetén vagyunk egy ilyféle forradalmi láznak, de benn vagyunk, és annak legvégső stadiumáig is okvetlen elfogunk jutni, ha a magyar ellenzék most legközelebből túlsúlyra birna emelkedni; csak azon különbséggel, hogy vagy később minden forradalmi iszonyatokon ke-resztül fogunk eljutni a forradalmak azon vég-stadiumához, melyben a szabadsághoz szokottak Dante elkárhozottjával a legkinosabb epedések közt elmondhatják: Non c'è piu gran dolor stb., vagy tüstént minden anarchiai kitörések nélkül, de bizonyosan jutunk oda el, a mint a kormány és az európai hatalmak rendtartó politikája több vagy kevesebb, szaporább, vagy később erőt fej-tend ki». ³

Majd később felette sajnósnak véli folytatni az

«idétlen kurucz politikát». Politikai idétlenségünk eredetét hármaz kútfőből magyarázza és ezek között van : «fel nem fogása házassági viszonyainak». Széchenyi «vajmi sokszor ugyan, de eddigelé nem nagy sikerrel hozta szőnyegre és tárgyalta azt, hogy csak igen kevés magyar képes azon különbséget egész mértékében felfogni, mely Magyarország és az örökös tartományok közt létezik. Kellő figyelembe nem vévén, hogy a fenforgó esetben sem elválásról, sem egymás fölibe kerekedésről nem lehet csak szó is, de egyedül e kettő közt foroghat legitim választás : vagy örökös perpatvar és ujjhúzás közt nyomorogni, vagy jó házassági viszonyban mennyire lehet, élvezni az életet ; igen természetes mondom, hogy miután a legtöbb sem az egyik, sem a másik most érintett eszme valódiságával tökéletesen megbarátkozni ekkorig még nem tudott, politikai állásunk is napról-napra, a mennyiben itt is, ott is mindinkább felhevülnek a kedélyek, kényesebb, visszább, veszélyesebb, aggasztóbb lesz».

Ezek után természetes, hogy Kossuthot óvja egyebek közt «a közbirodalom érdekeinek legnagyobb ellentétre ostromozásától», mert ezzel is «mérgevel tölti a viszontorlás poharát csordultig».¹

Ez idézetekből világos, hogy Széchenyi a kormány beavatkozásától nem csupán a socialis forradalom miatt félt, hanem a dynastia s Ausztria érdekeinek folytonos sértése miatt is. S a mily káros kapcsolatot látott e sértés és a viszontorlás közt, ép oly veszélyesnek tartotta az európai hatásokat egyrészt az ellenzéki izgalom fokozására,

¹ 68., 75., 114. ll.

másrészt a visszahatás erejére. Ez utóbbiról szól a *Politikai Programmtöredékek* fent idézett jóslatában, midőn a hatalmak rendfentartó politikájának eseményeit latolgatja. Az európai, de különösen a franczia mozgalmaknak hatásáról a magyar elleneszekre nem egyszer beszél; így például egy 1844-iki főrendiházi beszédében mondja: «Itt ezen országban — és az egy élő Istenre hivatkozom — ha valaki célt akar érni, annyi Verbőczy-féle, annyi Lamennais és père Enfantin-féle ember, annyi megrögzött aristocrata, annyi desperált democrata közt, a minek, ha összeadjuk, mása nincsen széles e világon; . . szóval bonyodalmunknak olyan képét tudnám felmutatni, hogy mindenki Naxos szigetében gondolná magát helyeztetve lenni, melyből menekvés nincsen, ha csak valamely kellem-dűs Ariadne fonalát nem nyújtja, hogy az ember Minotaurusnak martalékául ne jusson».¹

Aggodalmainak hármas iránya tehát nem változott 1841 után; csak 1842-ben nyilatkozik nagy erővel aggodalmainak egy újabb iránya: a nemzetiségi kérdés bonyodalmaitól való féelme. Miért tartotta aggodalmasnak e kérdés szempontjából is a dynastia és Ausztria ingerlését, már Tasnerhez intézett leveléből láttuk. Abban a remek akadémiai beszédben, mely örökké mellőzött és örökké érvényes kanonja marad a magyar nemzetiségi politikának, előrelátása a csodálatosan szabatos visió erejéig emelkedik. «Ki tudja, oh nagy isten! távol van-e még tőlünk azon gyász idő — így kiáltott fel az akadémiai gyűlésen — s nemzeti életek mértéke szerint nem borul-e szaporábban

¹ *Beszédek*, 428. l.

ránk, mint gondolnók, mikor csak testületünk fogja tán erekleje gyanánt, vagy inkább bágyadtan pislogó lámpaként őrizni azon nyelvet, melyet legdrágább kincsének, nemzeti s függetlenségi alapjának elismert ugyan a magyar, de forró vértől hajtva, bálványaitól elszédítve, nemcsak őrizni nem bírta, hanem saját lábaival tiporta el».¹

Így tehát Széchenyi 1841-től 1847-ig nem egyszer, hanem könyvekben, beszédekben, levelekben s hirlapi czikkeken többször ismételt jóslatát tökéletesen igazolták az események. Ez a jóslat ugyanis a forradalmat előidéző és annak katasztrófáját okozó legfőbb tényezőknek számbavételén alapult. Szólt ez a jóslat a közjogi viszony erőszakos megzavarásáról, a francia demokratia hatásáról, az európai absolutismus érdekegységéről, a nemzetiségi kérdés bonyodalmairól és — a socialis ellentétéről is, de ez utóbbiról csak egy felvétellel kapcsolatban.

Valóságos kigúnyolása tehát a történeti módszernek az, ha Széchenyi jóslatának értékét kisebbiteni akarjuk a socialis forradalom elmaradásának említésével, mikor jól tudjuk, hogy a feltétel, melyhez jóslatát kötötte, kihullott az események lánczolatából és mikor tudnunk kell, hogy aggodalmának minden egyéb oka megvalósult.

Különös módja a kisebbitésnek az is, ha Széchenyi jóslatával szembehelyezzük a szabadságharcz katonai dicsőségét. Széchenyi csalódott a

¹ *Beszédek* 231. Jól mondja Zsilinszky Mihály: «ha a magyar államférfiak többsége úgy fogta volna fel a magyar nemzet hivatását és más nyelvű népekhez való viszonyát, mint Széchenyi, akkor 1848-ben nem került volna összeközlésre a dolog.» (*Akadémiai Értesítő* 1894.)

nemzeti ellenállás erejének megítélésében, de nem
 csalódott a harcz közvetlen következményeinek
 megállapításában. S itt még egy körülményt kell
 számba vennünk. Nem azon fordult meg a vita
 Széchenyi és ellenfelei közt, hogy milyen lesz a
 harcznak dicsősége, hanem azon, hogy egyáltalán
 lesz-e harcz. Kossuth Lajos tagadta ezt a leghatá-
 rozottabban 1841-ben. A nemzet — úgy mond
 Kossuth — «soha sem haladott férfiasabban, mint
 éppen most, és soha sem volt nyugodtabb, soha
 kormányával bizalmasabb lábon, mint e férfias
 haladás közben». «Ha csak árnyéknyomát látnám
 a veszélynek» — így szól még erősebb bizalom-
 mal — «melyet gróf Széchenyi gyanít, vagy —
 jobban mondván — melyről gyanúsít: inkább
 gyávának akarnék látszani, mint rossz hazafi
 lenni, s letenném örökre szerencsétlen tollamat,
 egyedül abban keresve vigasztalást, hogy szándé-
 kom tiszta, célom szent vala; de miután mindent
 inkább látok, mint veszélyt, s hazám egén felleg-
 borulatot észre nem veszek, kivéven amott dél-
 kelet felé, hol talán szintúgy csak azért borul,
 mert a nyilvános nemzeti figyelem körén kívül
 van.» A *Pesti Hirlap*ot Széchenyi egy irtózatos
 revolutionarius syllogismus antecedensének ne-
 vezte. «Rémletes tirádák» — válaszol erre Kos-
 suth — «miknek ha csak árnyékuk, de még csak
 árnyékuknak árnyéka is valóságon épülne: a
Pesti Hirlap szerkesztője megérdemelné, hogy még
 mielőtt a halálos büntetés eltöröltetnék, mint
 Haman magasra függesztessék». ¹ Ily irtózattal és
 hitetlenséggel beszélt Kossuth a forradalomról,

¹ *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak.* 1841. 44., 53., 69. II.

midőn Széchenyi azt hirdette, hogy a forradalomnak már sodrába jutottunk. S mégis azt mondják, hogy Széchenyi polemiájának téves volt az iránya s még kézikönyvekben is olvasható, hogy az emlékezetes tollharczban Széchenyi volt a legyőzött fél.

De vajon mi igaz van abban, a mit Kovács Lajos állít, hogy 1841-ben csak Széchenyi volt az egyedüli, ki a politikai helyzetben e rögtöni fordulat végzetes következéseit belátta, más senki? És vajon nem kell-e pusztán személyes oknak tulajdonítanunk a *Pesti Hirlap* ellen indított harczot, mikor úgy láttuk, hogy Széchenyi aggodalmainak tárgyi okai — a nemzetiségi kérdésen kívül — ugyanazok voltak 1841 előtt, mint az után?

Az államférfiak közt, kik mint Széchenyi, a magyar reformmozgalom jövőjén aggódtak, először is Metternichkel kell foglalkoznunk. Feltűnő a hasonlóság Metternich és Széchenyi aggodalmait közt. Metternich is féltette a forradalomtól az országot már a reformkorszak kezdetén. Metternich a kor szellemének hatásától félt s a nemzetközi antimonarchikus irányt elég erősnek vélte már az 1825-iki országgyűlés ellenzékének sorai közt.²

Láttuk, hogy Széchenyi is elég korán számba vette az európai hatást a magyar viszonyokra és e hatást később sem felejtette el számba venni. E tekintetben Metternichnek volt is némi befolyása Széchenyire. De Metternich egy abstractióból indult ki s nem a magyar viszonyoknak oly

¹ Id. m. I. 95. l. — ² Ballagi Géza: *A nemzeti államalkotás kora*. Budapest, 1897. 148. l.

országos vizsgálatából, mint Széchenyi. Innen van az, hogy Széchenyi aggodalma gyengébb, mint Metterniché, mikor az aggodalomra kevesebb volt az ok, és innen van, hogy Széchenyi pontosabban megállapítja a végzetes fordulat idejét, mint Metternich. Midőn Széchenyi Kossuth ellen viaskodik, Metternich az antikatholikus kalvinismust bűnösnek, a magyar forradalom «magvának és központjának».¹

Az 1841-iki nagy vitában gróf Dessewffy Aurél befogása igen közel járt a Széchenyiéhez. Dessewffy Aurél kimondja a *Kelet Néperől*, hogy a vád a fődologban igazságos s a kártékony hatás, amely bépanaszoltatott, nem hiú félelem, de szomorú valóság. Mert nem a *Pesti Hírlap* állításai, hanem s nyíltan vallott eszméiben, hanem irányában, amely «az írott sorok között láthatatlan betűkben» érvényesül, van az igazi veszély. Eötvös Dessewffy szerint «elke tisztaságában nem akarja látni a bévallott és a valóságos irányok közti különbséget». Dessewffy ép oly határozottan, mint Széchenyi, csak hogy szabatosabb stílusban és mérsékeltabb formában hangoztatja Kossuthtal szemben, hogy «mincs veszélyesebb neme a tévelygésnek, mint az, mely tiszta érzéseken épül s ezekből vesz erőt a szilárdságra». Dessewffy abban is igazat ad Széchenyinek, hogy az 1839—40-iki országgyűlésen a karzatok viselete a francia forradalom kezdetére emlékeztetett. Dessewffy szükségesnek tartja Széchenyi föllépését, mert «minden forradalmak in ultima analysi az eszmék-

¹ *Historisch-Politische Blätter*. Dr. Gustav Turba közleménye. 1905. 32., 38. ll.

ben gyökereznek: mert az ige tetté válik, s a mi a velőkben gyökeret ver, előbb-utóbb keresztül bocsátva a szenvedélyeken, átmegy a cselekedetekbe».

Ezek után szinte csodálkozással kérjük, mi a különbség gróf Dessewffy Aurél és Széchenyi felfogása közt a *Kelet Népe* forradalmi jóslatára nézve? A különbség csekélynek látszott. Dessewffy szerint «a színek, melyekkel gróf Széchenyi *Hírlap* következéseit festi, a kellőnél sötétebbek, a vész, mellyel fenyeget, korán sem áll oly közel, mint azt jósolja, s az orvosság talán egyszerűbb, mint sejdíti». ¹ Ez a látszólag csekély árnyalat különbség lényeges ellentétet takar. Dessewffy és Széchenyi egyeznek abban, a mit a történetből a forradalmak lélektanára nézve tanulni lehet. De különböznek Kossuth egyéniségének és hatásának megítélésében. Innen van az, hogy Dessewffy túlságosan epésnek tartja Széchenyi modorát. A nagy conservatív író felfogása szerint Kossuth lényegében csak oly agitátor, mint hajdan Széchenyi volt. Hatása zajosabb lesz és esetleg több izgalmat okoz mint a Széchenyié, de oly véres nagy forradalomtól, mely koczkára tesz mindent, a mit koczkáztatni nem szabad, nem kell rettegünk miatta. A mi kárt okoz, javítható és megelőzhető a közvélemény felvilágosításával és célszerű politikai intézkedésekkel.

Széchenyi nem így gondolkozott Kossuth hatásáról. És ebben találjuk igazolását annak, a mit Kovács Lajos mondott, hogy Széchenyi «volt az egyedüli, ki a politikai helyzetben az 1841-iki

¹ X. Y. Z. könyv gr. Dessewffy Auréltól 1841. 38—59. l.

birduhat végzetes következéseit belátta, más munkái».

Ezért látszik polemiája annyira személyesnek, mert ekkor a tárgyi ok megkövetelte a személyes szempontok fejtegetését. És itt jutottunk annak megállapítására, hogy mi a különbség Széchenyi-ek 1841-ig és 1841 után érzett aggodalmai közt. A válságos év előtt Széchenyi aggodalmai gyengébbek, mint reményei. Általában bízik a békés reform sikerében s a nyilvánosság előtt ritkán szól a többi benyomásairól. De alig három héttel Kossuth *Pesti Hírlapjának* megjelenése után átáll a lelken a gondolat, hogy fel kell lépnie Kossuth ellen. Alig mult ekkor hat hete annak, hogy Kossuth a legnagyobb magyarnak nevezte. A vesztvágya nem kívánt magasabb címet, de úgy hitte, hogy a vezetés kisiklott kezéből. Ez már nem csupán személyes ambícióit nyugtalanította. Eddig gyakran fölmerült, de ép oly gyakran elszórt aggodalmai most erőt vettek lelken. Egy új esemény újra ébresztette és fokozta félelmét. Látta, hogy a forradalomnak vezére támadt és mert vezére van, a tárgyi és személyes okok kapcsolata miatt nem is maradhat el a forradalom. Impressiókra hajló természetnek ismerte Kossuthot, kit az izgalmas viszonyok messzebb sodor-
tak, mint a meddig elmenni szándékozott. Ismerte a küzdelmes politikai élet hatását az impressiók-
nak könnyen engedő lélekre és előre látta a poli-
tikai üldöztetés dicsfényével körülvett nagy író
hatását a közönségre. Kivált oly közönségre, mely
önég tapasztalatlan lélekkel fogadja be a gazdag
képzelettel és nemes hévvel megáldott író szavát.
Széchenyi kiváló kortársainak nem lehetett ily

látomása. Lelkők szerencsésen ép és egyszerű volt, nem oly bonyolult és szaggatott, mint a Széchenyié. Széchenyi lelkét viharok szántották, forradalmakat győzött le keblében, belső tapasztalataiból ismerte a fellobbanó impressiók gyújtó hatását és a képzelettől hajtott érzések áradását és romboló veszedelmét.

A képzelet és a «gerjedelem» de nem a szív politikáját támadja meg a *Kelet Népe*ben. Csak a rövidség kedvéért használta a «szív és ész» antithesisét, de soha sem gondolt arra, hogy a nemes érzések organumát, a szívet nehezen kibékíthető ellentétbe hozza az észszel. Furcsa gondolat volt föltenni Széchenyiről azt, hogy a nemes érzéstől elszakadt ész apologiáját írja. Elég világosan mondja ellenfeléről: egyedül abban hibáz, «hogy a képzelet és gerjedelemnek fegyverével dolgozik és nem hideg számokkal; vagyis, mint a közéletben a bevett szójárás szerint mondani szokták: a szívhez szól, a helyett, hogy az észhez szólna».¹ Ebből világos, hogy mire kell gondolnunk, ha Széchenyi az érzelmi politikát támadja. Nem az állandó, az igazi érzelmet érti, mely a hideg számítással jól megfér, hanem az izgatott és tervtelen cselekvésre ingerlő impressiókat és képzelmi felhevülést.

Mikor ezeknek veszélyeit rajzolja, oly benyomást tesznek sorai, mintha melancholiával emlékeznék saját ifjúsága történetére. «Ábrándozás» — így szól a *Kelet Népe*ben — «ragadósbb mint mirigy, a képzelet szárnya kimondhatatlan sebes, és egy szikra tűz, melyet sok észre sem vesz, csak-

¹ *Kelet Népe* 109. l.

ammar, ha mielőtt erőre kap, nem fojtatik el, mindent lángba borít». ¹

Vagy mint a *Jelenkor*ban írja később, «az indulat és vakhév harapozó s olyan, mint tűz. Ma még meggyőződheted, holnap már erőt vesz rajtad s jobbra gyúl, melyen nem fog hatalom, s mely addig lángol, míg mindent porrá nem hamvaszt». ²

A drágán szerzett igazságok átérzése az ösztön tisztoságáig fokozták Széchenyi érzékét a forradalmak lélektana iránt. Ezért látta oly világosan a jövőt a válságos forduló ponton, a mikor legkezelebbes kortársai vagy a fordulat jelentőségét nem értették fel vagy képzelgésnek mondták jóslatát.

És Széchenyit, a képzelet és gerjedelem politikájának ily elszánt ellenfelét egy kiméretlen bírálója Hamlethez hasonlítja, ki «ingó sajka a toronymagasságra csapkodó habok közt». Körülbelül ilyen hamleti államférfiú volt Beöthy Ákos szerint Széchenyi is, mert lelkén a pillanat hatalmát uralkodott. ³

Mi elfogadjuk e hasonlatot, de csak azért, hogy jobban kifejthessük Széchenyinek egyik uralkodó lelki irányát.

Széchenyi valóban az volt, a mit Hamlet egy jobb s alighanem legkiválóbb német magyarázója, a phantasia geniejének nevez. A phantasia kormányozta Széchenyi belső világát, melyet inkább lehetne az ész és a phantasia, mint az ész és szív küzdelmével jellemezni. Jól mondja Széchenyiről Beöthy Zsolt, hogy «benne a képzelődés nagyobb, mint a többi lelki tulajdonságok», s hogy

¹ 145. l. — ² *Hírlapi Czikkek*, I. 385. l. — ³ Beöthy Ákos: *Magyar Államiság Fejlődése, Küzdelmei* II. Rész. 142-162. l.

e tekintetben csak költők hasonlíthatók hozzá. «Széchenyi költői természet volt» — folytatja Beöthy, — «a szemnek különösebb költői irányzata és a formának művészi fejlettsége nélkül».¹ Széchenyi költői phantasiája nem birván formát találni az alkotásra, belsejében dúlt, lelkét örökös kételylyel nyugtalanította és szörnyű, a valóságban csak félig-meddig igazolt önvádakkal égette.

Szeretett néha belső világába húzódni, hogy kipihenjen a valóság gyötrelmesen ellentétes benyomásaitól. «Úgy látszik» — írja naplójába — «mintha a legnagyobb boldogság csak a vágy, a remény és a képzelet birodalmában volna található». De a legtöbbször félt önmagától, s utazgatással, tanulással vagy erőfeszítő munkával igyekezett megmenekülni phantasiája rémeitől. «Alig birom el az életet» — így kiált fel virágzó férfikorában — «az örökkévalóság minden borzalmával tárul fel előttem. Nappal még jól megy minden, de minő álmaim vannak». Még kinosabb néha hirtelen ébredése. «Ijedten ébredtem. Úgy éreztem magam, mintha meg kellene halnom, rémület fogott el, félálomban borzalommal láttam megnyilni az örökkévalóság kapuit» — írja később. Sokat foglalkoztatja a földöntúli tartomány. A *Kelet Népe*n dolgozva írja egyszer: «Hová visz a képzelődés? Örökre kárhozotttnak érzem magamat». Lelkiismerete fenyegető visiókat idéz lelke elé; a szerelem, majd a politika nemesítésének nyomását érzi. Hős volt a csatában, nem ismert világi félelmet, de képzeletétől irtózott.

¹ *Akadémiai Értesítő* IV. 1893. Széchenyi és a magyar költészet. 73., 81. ll.

Abban is hasonlít Hamlethez, hogy szereti a pszichológiájával kelepczébe csalni az embereket. «Meg kell csálnom az embereket» — írja pályája elején — «hogy használhassak nekik» — «érthetetlen lesz cselekvésem — csábítanom kell a jóra».¹ Mintha Hamlet mondaná :

Bármily fonákul viselem magam,
— Minthogy talán, úgy látom, ildomos lesz
Ezentúl furcsa álczát öltenem. —

Mindamellett Széchenyi és Hamlet közt lényeges a különbség. Széchenyi uralkodván phantasiáján, következetes cselekvéssel alkotott, nem úgy mint Hamlet, ki elvész kételyeiben.²

De ez az önmagán kivívott győzelme nehéz küzdelmébe került. Sokszor gyötörte a bizonytalanság, vajon bírja-e a nagy feladatot, vajon a nemzet, melynek nagyságát fejleszteni volt élete legnagyobb öröme, nevelhető-e általában nagygyá. «Pokol kínjai — bizonytalanság — légy bizonyosságá» — így kiáltott fel gyötrelmében. «Ó Istenem!» — így imádkozott máskor — «adj új szívet és biztos szellemet».³

Gyötrő tépelődései közt biztos támaszra volt szüksége, oly támaszra, mely a vallásos hit és a tudományos meggyőződés szilárd alapjaira épült, le oly támaszra, mely nem inog meg és nem mozdul

¹ Napló 1828 július 26., 1829 márczius 8., 1832 augusztus 30., 1836 november 8., 1841 április 28., november 21., 1843 április 29., 1844 június 1. Péterfy Jenő Széchenyi munkáiról írt cikkeiben szépen jellemzi Széchenyi Hamletszerű viseletét. (*Összegyűjtött munkái* III. k.) — ² Beöthy Ákossal szemben Berzeviczy Albertnek találó megjegyzése van a Hamlet-féle vádról abban a tartalmas essayben, mely a *Magyar Remekírók* Széchenyi kötetének bevezetése. — ³ Napló 1832 július 27. és 1844 január 10.

ki helyéből úgy, mint Macbethben a dunsinani erdő, hogy a kétségbeesésbe taszítsa a phantastikus remény és csüggedés közt ingadozót.

És ezt az erős támaszt történeti eszméinek rendszerében találta meg. Abban a rendszerben, melyet a magyar nemzet történetére, jelenére és jövőjére alkalmazott.

Széchenyi megfelelt ellenfeleinek, ha politikáját támadták, de némán mellőzte támadásaikat, ha a perfectibilitást vagy a nemzetek életkorára vonatkozó elméletét érintették.

Nem engedte meg, hogy ezen a résen lelkének szentélyébe avatkozzanak, mert érezte, hogy minden összedől, ha kételyei idáig hatnak.

E rendszerből meritett hitet ifjúságában s ugyanonnan még döblingi magányában is. És a mint első nagyobb munkájában hangoztatja, hogy a magyar «még ifjú legény», épen úgy kiáltja oda Bachnak, hogy a magyar még ifjú nép és így ki fogja heverni a sebeket, melyeket ő nagyméltósága ütött rajta, és talpra fog állani, noha a miniszter úr ügyvédi patikájából elég mérget öntött belé.¹

Ez a hit emelte fel legmélyebb levertségéből is és ebből láthatjuk, mily nagy jelentősége van Széchenyi történeti eszméinek az ő lelki világában.

IV.

Széchenyi és az evolúció. A haladás eszméje. A nemzetek és egyének életkora.

Széchenyi tisztelői általánosabb jelentőséget tulajdonítanak történeti eszméinek. Azt mondják

¹ Lovakrul 19. és Blick 157., 283. II.

lőölük, hogy megelőzik Comte, Spencer, Darwin és mások eszméit. Így például Kovács Lajos szerint tudjuk ma már, hogy állam és társadalom élő és működő szervezetek, melyek egymásra kölcsönös, nem szünő és folyvást alakító befolyást gyakorolnak... hogy a népek életében alig van mélyebben gyökerező ösztön, mint a nemzeti szeretet joga» és így gróf Széchenyi kortársai közt egyedül járt a helyes nyomon, hova bennünket a tudomány mai állása, Comte, Herbert Spencer és Bluntschli tanításai vezettek». ¹

De ez eszméket Széchenyi olvasmányaiból is ismerhette. Midőn Montesquieu a «törvények szellemét» magyarázva azt tanítja, hogy a törvényeknek tökéletesen alkalmazkodniok kell a népekhez, a melyek számára alkottatnak, hogy tekintettel kell lenniök az ország talajára, éghajlatára, alkotmányára, a lakosság vallására, hajlamára, vagyonára, sűrűségére, kereskedelmére, erkölcsére és modoraira, midőn Montesquieu az államok életét az emberekéhez hasonlítja — nem veti oda mellékesen azt, a mit Kovács az újabbkori tudósoknak tulajdonít, hanem művének alap gondolatává teszi az államnak és a társadalomnak folytonos és kölcsönösen átalakító hatását. ²

Mme de Staël is azt tanította, hogy a nemzeti jellem nem egyéb, mint «eredménye az intézményeknek és körülményeknek, melyek egy nép boldogságára, érdekeire és szokásaira hatnak». ³ Ez író két nagyobb s már említett munkájában

¹ Id. m. I. 171—173. — ² A fent idézett sorok Montesquieu Parrelle-féle (1826) kiadásának I. kötete 20. és 299. l.

³ *De la Littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales.* Paris 8. T. II. 1.

Széchenyi eleget olvashatott a «nemzeti sajátosság jogairól» és világosan kivehette belőlük, hogy szerves kapcsolat van állam és társadalom közt.

Széchenyinek egy másik kiváló tisztelője szerint: «A mit Darwin és Häckel újabb tanai után Buckle, Spencer, Mill Stuart és Taine a nemzetek történetére vonatkozólag mint általánosan megállapított elméletet alkalmaztak; azt Széchenyi bővebb szaktudomány nélkül... mondotta... A nemzetiségek közötti harcztot úgy fogta föl, mint természetes küzdelmet a létért, mely küzdelemben azé lesz a győzelem, a ki a legtöbb értelmi súlylyal bír».¹ De Széchenyi már ismerte s idézte Jean Baptiste Sayt, ki a nevezett tudósok előtt mondotta egyik fő munkájában: «A nemzetek sorsa ezentúl nem a bizonytalan és mindig ingatag hatalmi felsőbbbségen fordul meg, hanem ismereteik mértékén».² Széchenyi ha nem is Say munkájában, de másutt is olvashatta e gondolatot, mely természetes következése a XVIII. századi rationalismusnak.

Gaál Jenő bővebben és rendszeresebben fejti ki az imént idézett gondolatokat Széchenyi általános eszméinek értékéről. Lelkiismeretes kutatáson alapuló érdekes fejtegetései oly messzeágazók, annyira eltávoznak a szorosan vett történeti eszmék körétől, hogy oly behatóan, mint a mennyire megérdemlik, nem foglalkozhatunk velők. De néhány megjegyzést lehetetlen elhallgatnunk.

Gaál szerint Széchenyi sokkal korábban foglal-

¹ Zsilinszky id. h. 361. l. — ² J. B. Say: *Traité d'Économie Politique*. Bruxelles 1827. T. II 292. A munka első kiadása 1803-ban jelent meg

okozik az evolutio társadalmi tanulságaival, mintsem e tannak legnagyobb mestere Darwin, annak alapigazságait teljesen bebizonyította volna, majd odahozzászi, hogy «Széchenyi természetbölcseleti alapon nyugvó rendszere . . . túlnyomólag az evolutio elméletének alapgondolatán épült fel».¹

A mi a természetbölcseleti alapot illeti, Gaál jól tudja és nem is mulasztja el megjegyezni, hogy Herder Darwin előzői közé tartozik. Egy magyar philosophus ép oly szépen, mint meggyőzően mutatta ki, hogy Darwinnak néhány, s a társadalom-tudományra nézve talán legjelentősebb eszméjét már Herder is fejtegette történetphilosophiai munkájában.²

Már fent megjegyeztük, hogy Széchenyi menyire ismerte és szerette Herdert s így nem kell csodálnunk, hogy természetbölcseleti elvei emlékeztetnek néha Darwinra. Igaz, hogy az evolutio tanának társadalmi tanulságait nem emlegették még Széchenyi korában, de nem kell felednünk, hogy e tan sem ugrott ki egyszerre teljes fegyverzettel az evolutio Jupiterének fejéből. Comte Ágoston is elismeri, hogy Condorcet előzője volt az evolutio tanításában.³ Már pedig Condorcet perfectibilitási elvét, ha nem is Condorcetből, de mint láttuk, más írókból, Széchenyi is ismerte és tökéletesen magáévá tette. És azt is tudjuk, hogy a perfectibilitás tanítói próbálták elvöket alkalmazni az emberi társadalmakra.

¹ Gaál Jenő : *Gróf Széchenyi István Nemzeti Politikája és Jövőnk*. Budapest 1903. 2., 37. ll. — ² Friedrich v. Bärenbach : *Herder als Vorgänger Darwins* Berlin 1877. — ³ Auguste Comte : *Cours de philosophie positive*. Tome V. Paris 1869. 178. l «Mon illustre prédécesseur, Condorcet» . . . stb.

Nem birunk ellenmondást találni Széchenyi természetbölcselete és vallásossága közt.¹ Hogy az emberi és nemzeti élet jelenségeit a tudomány világánál igyekezett átérteni, az még nem jelent hitetlenséget. Olykor felmerülő kételyeit sem szabad így magyaráznunk. A kételyek csak alig fodorozták mély hitének fölszínét. Képzelt vagy valódi hibáinak tudata nem súlyosodik lelkére oly rémítően, ha apáinak hitétől el birt volna szakadni. A katholicismust titokzatossága miatt is szerette. A reformált vallás neki nagyon világos, «nagyon emberi szagú volt». Csodálkozott volna tehát, ha valaki életében ráolvassa, hogy «voltaképen mindig monista». A monismus «emberi szagától» bizonyára még élénkebb mozdulattal fordult volna el, mint a reformációtól.

Spencer philosophiájának alaptételeit is nehéz volna kiolvasnunk Széchenyiből. Gaál szerint «Az integratio és differentiatio gondolata nem volt idegen előtte, és azt is jól értette át, hogy a tökélyesbülés az összefüggéstelen homogeneitásnak összefüggés által jellegzett heterogeneitásba való átalakulásában áll. Ezt bizonyítja az az állítása is, mely szerint a munkafelosztás egyfelől és a társadalmi szervezkedés másfelől, továbbá az egyéni kiválóság és a gránittá tömörülő társadalmi egység megalkotása föltételét képezi a nemzeti haladásnak».² E párhuzamban Széchenyinek magyar politikai vonatkozású, továbbá általános történeti s társadalmi eszméi, melyek közül az utóbbiak nem is teljesen eredetiek, úgy vannak összefűzve, hogy együttesen hasonlókká váljanak

¹ Gaál most id. m. 47., 68—69. l. — ² Gaál. 57. l.

Spencer természetbölcseleti alapelvének terminológiájához.

Nem tudjuk, vajon van-e szüksége Széchenyi dicsőségének ily hasonlításokra?

Ha Spencernek és Széchenyinek a jövőre vonatkozó reményei közt megegyezést vagy hasonlóságot találunk, abból nem kell igen sokat következtetnünk.¹ Spencer szerint «az evolutio csak a legnagyobb perfectióval és a legtökéletesebb boldogsággal végződhetik».² Ugyanezt hitte már Condorcet is, midőn kijelentette, hogy «az ember erkölcsi jósága végtelenül tökéletesbíthető s hogy a természet oldhatatlan kötélekkel fűzte össze az igazságot, a boldogságot és az erényt».³

Általában nem is szükséges Széchenyi nemzeti politikáját azzal igazolnunk, hogy az a Spencer-féle rendszer «felfogásával azonos». Mert ha fölteszszük is, hogy e rendszer uralkodóvá lesz a jövőben, föltehetjük azt is, hogy gyengülni fog egykor uralma, mint már nem egy büszke philosophiai rendszeré meggyöngült idejének multával. Ellenben azt a tényt, hogy Széchenyi magyar politikai felfogása mélyebb volt, mint kortársaié és azt az igazságot, hogy még igen sokáig vissza kell térnünk Széchenyihez, ha a nemzet valódi nagyságát kívánjuk fejleszteni, meg nem másíthatják a philosophiai rendszerek uralmának változásai.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy Széchenyi társadalmi, morális és nevelési eszméi nem érde-

¹ Gaál 64., 65. l. — ² *First Principles*. London 1870. 517. l. — ³ *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* A. Gènes. 1798. 340. l.

melnék meg a méltatást politikai vonatkozásaik nélkül is. Egy élesen látó és gondolkodó főnek sokszor igen eredeti nyilatkozatai azok, de nagy philosophiai rendszerek mértéke nem igen illik reájuk.

Egy részök kapcsolatban van történeti eszméi rendszerének két említett alapelvével: a haladás gondolatával s a nemzetek és egyének életkora párhuzamosságával.

E két gondolattal Széchenyi előtt és után sokat foglalkoztak a történetírók és philosophusok.

Pascal azt mondotta, «hogy az emberi találmányok századról századra haladnak. De a világ jósága és gonoszsága általában ugyanaz marad». A XVIII. századi francia philosophia nagyon eltért e felfogástól. Rousseau szerint a perfectibilitás tehetsége, vagyis az értelmi haladás megrontotta az ember eredeti jóságát. Tanítványai megvetették a történetet és a forradalomban újra akarták építeni a világot a perfectibilitás jelszavának uralma alatt. Körülbelül Rousseauval egy időben Turgot kifejti a perfectibilitás tanát. Szerinte az emberi nem folyvást halad a nagyobb tökéletesség felé erkölcsi tekintetben is. A nagy-lelkűség és a szelid érzelmek terjedése korlátozza a gonosz indulatokat. Condorcet, Turgot nyomán haladva, rendszeresebben magyarázza az erkölcsi és értelmi haladásba vetett hitét. Könyvét a rémuralom alatt írja párisi menedékhelyén, hol elrejtőzött a perfectibilitás buzgó híveinek, a jakobinusoknak üldözése elől.

Chateaubriand bírálván a perfectibilitás tanát, szemére hányja a materialistáknak, hogy ellenmondásba jutottak önmagukkal. Mert ha a szel-

nem örökké gyarapszik világosságban és a szív
 irányban, az ember bizonyos idő múlva az első
 ember tökéletességét éri majd el s így halhatat-
 lanná lesz. E szerint a materialisták a perfectibi-
 litás rendszerét felállítva oly tant hirdetnek, mely
 a spiritualismus mysticismusára vezet.¹ Chateau-
 briand érve phantastikus ugyan, de a kérdés
 lényegét is érinti. A perfectibilitás tanának kettős
 színe van, a két ellentétes világnézethez alkalmaz-
 kodik és a legkülönbözőbb rendszerekbe illeszt-
 hető.

Kant már skepticismussal tárgyalja a kérdést.
 Elismeri az eddigi haladást és bíz a jövőben, de
 csak az erkölcsiség törvényes termékeinek gyara-
 odását ismeri el. Vagyis az intézmények s az
 ezzel járó jó eredmények haladását hiszi. De az
 emberiség erkölcsi alapja szerinte nem változha-
 tik, ha csak föl nem tesszük, hogy az emberiség
 rájára teremthető.²

Hegel logikailag szétszedi a perfectibilitás fo-
 galmát. Ép oly határozatlan, mint a változékony-
 ság fogalma — úgy mond — nincs célja és nem
 bírja felállítani a változás mértékét, mert a jobb
 a tökéletesebb, melyet elérni akar, teljesen hatá-
 rozatlan. De Hegel történetphilosophiája mégis a
 haladás képét tünteti fel; a világszellem lépcsőkön
 halad, igaz, hogy nem ugrik át rajtok, hanem
 magába fogadja őket, de így mégis egyre tökéle-
 tesebb lesz.

A múlt század közepén báró Eötvös József távol

¹ *Génie du Christianisme (Oeuvres Complètes T. XI.)*
 Paris, 1826., 148. l. — ² Kant *Vermischte Schriften* II. és
 III. (Egy 1784-iki s egy 1798-iki értekezés.)

leigázott hazájától, a tapasztalásoktól meg nem tört hittel, mint Condorcet fél századdal azelőtt, megírta a haladás történeti törvényének tudományos apologiáját nagy publicistikai munkájában.

Törvénye kosmikus hasonlatokból indul ki. «A siluri formatiótól — úgy mond — ... a föld jelen alakulásáig szakadatlan az előhaladás ... Az egyes állat- és növényfajoknál is látjuk az előhaladást ... S miután azt látjuk, hogy a legkisebbtől a legnagyobbig, a legfensőbbtől a legcsekélyebbig, e világon mindenekfölött ugyanazon törvények uralkodnak: józanul föltehetjük-e, hogy csupán az ember van kivéve a haladás ezen általános törvénye alól, ... főleg, miután száz meg száz tagadhatlan tény előtt kell szemet hunynunk, ha azon lassankinti tökélyesedést, melyet egyéb lényeknél szemlélünk, tagadni akarjuk az emberiségre nézve?»

De vajon nem ejt-e gondolkodóba e kosmikus hasonlat? Ha a haladásnak a természetben ily korlátozás nélkül uralkodó törvénye szerint kell megértenünk az emberiség rendeltetését, mikép magyarázhatjuk meg az emberiségnek annyira különböző sorsát? Mint a természet gyermeke, az ember lényegében mindenütt egyenlő s mégis vagy egyáltalán nem halad, vagy nem halad egyenlő mértékben. Még azok a nemzetek sem haladnak egyenlően, melyek államot, sőt keresztyén államot alkottak. Comte Ágoston óvatosabb volt történetphilosophiájában és kijelentette, hogy elméldéseinek körét csak az európai nyugot nagy nemzetekre szorítja.

Itt legalább úgy látszik, hogy világosan megállapítható az erkölcsi haladás. Hegel szerint a

középkori dogmatikus hitviták elfajulása, Eötvös szerint az utonállással foglalkozó középkori lovások eléggé bizonyítják az újabb kor erkölcsi felülbbségét.¹

E hasonlításban a rationalistikus történeti feltevéseknek az a hiánya jelentkezik, hogy a viszonyok külső változását belső fejlődésnek veszi. E pedig a pártszellem dühe megmarad az emberek között, még ha tárgya változik is. És nem tudjuk, vajon nem volt-e a phantasiának és szívnek több részesze a szórszálhasogató dogmatikus vitákban, minint a modern demokratiák némely politikai vagy gazdasági pártjának marakodásában. A hatalmasnak erőszakossága a gyengével szemben nem változik. Régebben a bűnös indulatok naivabb és szívegyezőbb módon nyilvánultak, újabban petyhüdtőbb alattomossággal. De a felebaráti életetrontó önzés vadsága nem szelidült.

Mommsen a római császárság koráról szólva, így kiált fel: «Még ma is van sok vidéke a keletnek és nyugatnak, a melynek számára a császárság kora a jó kormányzatnak magában véve szerény, de mégis sem azelőtt, sem azóta el nem ért magasságát jelenti és ha egyszer az Úrnak angyala megcsinálja a mérleget arról, vajon Severus Antoninus birodalma akkor volt-e, vagy ma van-e nagyobb észszel és több humanitással kormányozva, vajon az erkölcsiség és a népek boldogsága előre vagy hátra ment-e azóta, nagyon kétséges, hogy a jelenkor javára döntene ítélete».² És így még az európai műveltség classikus földjén is a

¹ Eötvös összes munkái. Budapest 1902. XV. k. 99., 103. ll.

² Mommsen : *Römische Geschichte* V. Bd. 4., 5. ll.

multnak behatóbb vizsgálata rést üt az egyetemes s folytonos haladás törvényén.

Körülbelül Eötvös nagy munkájának megjelenése idején magyarázta Ranke a világtörténetet a bajor király előtt. Először is a haladás fogalmát vizsgálta. Elismeri, hogy van az emberi szellemnek bizonyos állandósággal előrehaladó mozgalmak az őskortól kezdve. De ez általános történeti mozgalmakban csak egyes népek vesznek részt. És még az ebben résztvevő nemzetek sem haladnak előre állandóan. Ázsiában keletkezett a cultura, s ott visszafelé haladt. A legrégibb korszak volt a legfényesebb, a harmadik korszakban pedig a mongol invasio megsemmisítette a culturát.

Azután a századok haladó fejlődése nem fogja át az ember lényének és cselekvésének minden körét. Példa erre a művészet és költészet hanyatlása. Van bizonyos haladás a történetben, de nem szabad úgy felfognunk, mintha minden korban az emberiség élete magasabb értékű volna. Az ily felfogás sértése az istenségnek. Minden korszaknak közvetlen viszonya van istenhez, minden kornak értékét saját lénye határozza meg s nem az, hogy mi lesz belőle. A történetírónak tehát minden kort a saját irányából kell felfognia. Azután nézze a korok különbségét, hogy megérthesse a következőzésnek belső szükségét. Bizonyos haladást fog észrevenni e következőzésben, de az nem egyenes vonalú. Az anyagi érdekek körében feltétlen a haladás, de erkölcsi tekintetben ez a haladás ki nem mutatható. A moralis eszmék vagy a művészet és költészet iránt érzett fogékonyság extensive haladhatnak, de nevetséges volna azzal a követeléssel lépni fel, hogy valaki nagyobb epikus

nagy tragikus, mint Homéros és Sophokles. Általános emberi szempontból valószínű, hogy az emberiség-eszméje a nagy nemzetektől átszáll az egész emberiségre és ez volna az igazi haladás. A történet nem ellenkezik e felfogással, de ki nem mutathatja. Különösen attól kell óvakodnunk, hogy e felfogást a történet elvévé emeljük.¹

És így Ranke mint történetphilosoph, megtisztítva Hegel eszméit scholastikus és rationalistikus öszöktől, útját törte a valódi történeti felfogásnak a történet elméletében. Lotze átvizsgálván a történeti haladás fogalmát, még kevesebb tartalmat talált benne, mint Ranke. «Még mi is», — úgy mond — «a kik oly korban élünk, a mikor a haladás minden külső fénye elevenebben tárul fel eszemünk előtt, mint azelőtt valaha, mi is azt mondhatjuk, hogy belső életünk mégis csak lassan vagy alig gyarapodott igazi javakkal. Az örömeink oly új forrásai, melyek azelőtt nem csörgedeztek, nem fakadtak fel, vagy ha fel is fakadtak, csak azt a régi gyönyört ontották, a melyre természetünk rendeltetve van; tudományunk határtalanul bővíthet, de eredményei majdnem mindig régen ismert gondolatokra vezetnek és a régi kor más, talán szegényesebb alkalmakból a fölemelő vagy boldogító hangulatoknak ugyanoly javait merítette, mint a melyeket mi a tudomány és technika nagyobb erőfeszítésével újra fölfedezni vélünk». Az emberiség egyenes haladásának örömmel fogadott gondolatával szemben — úgy mond másutt — «az óvatosabb megfontolás már rég arra

¹ Ranke : *Über die Epochen der neueren Geschichte* herausg. von Alfred Dove. Leipzig 1888.

a fölfedezésre volt kénytelen jutni, hogy a történet csavarvonalakban halad; mások az epicycloidokat jobban szerették, szóval elégszer burkolták el a mélyértelműen azt a vallomást, hogy a történet összbenyomása nem zavartalanul fölemelő, hanem túlnyomóan szomorú... Az új élet majdnem mindenütt fájdalmas veszteségekkel emelkedik ki a réginek romjaiból... A tudománynak haladása nem közvetlen haladása az emberiségnek; az volna, ha a felgyarapodott igazságokkal az emberek érdeklődése, értelme és a tudományos tartalom átnézetének világossága is gyarapodnék... Soha sem lesz egy akol s egy pásztor, az emberiség egyforma művelődését és általános nemesítését sem érzük el soha, hanem az egyesek sorsának ellentéte és viszálya, s a gonosznak életereje örökké fennmarad... szóval több kedvet érzünk a haladás előteremtésére, sem mint a történetben való előfordulásának kimutatására.»¹

Darwin is, a ki oly merész phantasiával még a lándsahalnál is alacsonyabb szervezetből származtatja az embert, az erkölcsi haladás megállapításában félénkebb szavú. «Minden valószínűség szerint helyesebb és kielégítőbb nézet az, hogy a haladás általánosabb volt, mint a visszaesés s hogy az ember, ha lassú és félbeszakított lépésekkel is, de mégis fölemelkedett egy alacsonyabb állapotból a legmagasabbra, melyet most elérhetett ismereteiben, az erkölcsben és a vallásban». Másutt a civilisatio haladásának problémáját «homályosnak» nevezi.²

¹ Lotze: *Mikrokosmos*. Zweite Aufl. Leipzig 1869., 1872. II. 345., 346. ll. III. 21., 29., 180., 182. ll.

² Az ember származása I. kötetében.

Buckle szerint az értelmi és erkölcsi haladás együttvéve alkotják az egész szellemi haladást. Az emberiség haladása nem azt jelenti, hogy a mostani ember szellemi és erkölcsi képessége nagyobb, mint a régieké volt. Csak a külső körülményekben van a haladás.

A jó és gonosz indulatú emberek számának aránya nem igen változott. Igazi erkölcsi haladásról alig lehet szó. Nem is ez a fontosabb mozzanat. A jónak és rossznak hatása mulandó, ellenben az értelmi erőnek hatása maradandó.

E tekintetben Buckle ellenkezésbe jut Darwinnal, a kinek felfogása szerint az erkölcsi felsőbbbség az egyes emberek boldogulását nem mozdítja elő, de a nemzetek versenyében nagy szerepet játszik.

Wundt azt mondja, hogy nem jó helyen tesszük fel a haladás kérdését, ha a történet mezején akarjuk eldönteni. A történet fejlődése oly sokoldalú és a dolgok értékéről vagy értéktelenségéről oly subjective változékony a mi becslésünk, hogy történetphilosophiai ítéleteink a haladásról legfeljebb az ítélő subjectiv kedélyállapotát világítják meg. Már pedig a philosophiai történetvizsgálat ép oly kevésbé tárgyalhatja a történeti fejlődés jövőendő irányait, mint annak eredeti célját. Amazt a kérdést az ethikának adja át, ezt a vallásos hitnek. Az első kérdés a történetet csak annyiban érdekelheti, hogy az eddigi fejlődésben mennyiben valósultak meg az ethikai postulátumok. A másik kérdés, mivel ethikai követelések-ből eredt, csakis ezek alapján dönthető el.¹

De még azon a téren is, melyet a haladás kér-

¹ Wundt : *Logik*. (I. kiad.) II. 547. 1.

désének Wundt methodologiája fentartott, Burckhardt Jakab, a mult század egyik legnagyobb történetírója, visszaveri a haladás hirdetőit. Tévednek azok, mondja Burckhardt, kik a multnak erőszakosságával s barbár kegyetlenségével érvelnek.

Ezek a történetírók mindent az élet külső biztosságának mértéke szerint ítélnék meg, a mely nélkül mi nem lehetünk meg, pedig most is, ha a biztosság fel van függesztve például a háborúban, a szörnyűségek újra jelentkeznek. Az ember lelke és agyveleje a történeti korban nem gyarapodott, a képességek mindenesetre régóta teljesek. Az a kérdésünk tehát, hogy az erkölcsi haladás korában élünk most, szemben a kockázttal teli korrallal, mely idealis törekvésének szabad erejét száz magas tornyú székesegyházban emelte az ég felé, nagyon nevetséges. Nem arról van szó, hogy visszavágyódjunk a középkorba, hanem hogy megértsük. A mi életünk üzlet, az akkori valódi élet volt; a nép mint egyforma tömeg alig élt, ellenben a népies virágzott. Az erkölcsiség mint hatalom nem erősebb ma, mint az úgynevezett durva korban. Az életnek feláldozása másokért bizonyára előfordult már a czölöpépületek lakói közt. Jó és gonosz, sőt még a szerencse és szerencsétlenség aránya a legkülönbözőbb korokban és culturákban nagyban és egészben kiegyenlített.

Rousseau után a francia forradalomban az emberek feljogosítva érezték magokat az egész mult elítélésére. De teljes önhittséggel csak a legutóbbi évtizedek hisznek a jelennek erkölcsi felsoőbbtségében. E mögött az a titkos föltevés lap-

isoang, hogy a pénzszerzés ma könnyebb és bizto-
dalabb, mint valaha; ha ez a biztosság meg van
rendítve, az önérzet is meg fog csappanni.

Az úgynevezett haladási elmélet halálos ellen-
gége a valódi történeti felfogásnak.¹

Végül még két magyar íróat idézünk. Fessler a
Magyarok történetében tiltakozik az új kornak hiú
önelégsége ellen, midőn a középkorban minde-
tünni durvaságot, sötétséget, tuncaságot és tudat-
manságot vél látni, noha a történeti kutatás e kor-
ban a kedély culturájának és a szellemi tevékeny-
ségnek fényes nyomait fedezi fel.

Gróf Dessewffy József egyszerű és bölcs szavak-
kal czáfolta a *Hitelben* hirdetett haladási elméle-
tetet. «Minden századnak» — úgy mond — «vannak
foltjai, pecsétjei és villanó részei is. Mindig egy
kis kérkedő önszeretet csúszik századunk magasz-
talásába, valamint hypochondria szerfeletti gyalá-
zásába».²

E vázlatos áttekintéssel csak azt akarjuk bizo-
nyítani, hogy a haladás törvénye korántsem oly
rendületlen szikla, mint a minőnek a XVIII. szá-
zad óta mind a mai napig sokan hiszik. Kant,
Buckle, Burckhardt nem igen térnek el Pascal
gondolatától; Ranke s különösen Lotze még hatá-
rozottabban tagadják a haladás törvényét. A kik
a törvény érvényességét támadják, nem a jelent
akarják kicsinyleni, hanem a mult iránt kívánják
fejleszteni érzékünket. Nem akarják kötelesség-
érzetünket csorbítani és elfojtani vágyunkat a

¹ Burckhardt: *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Herausg.
von Jakob Oeri, Berlin u. Stuttgart, 1905. 64—68., bővebben
256-tól végig. — ² Fessler: *Geschichte der Ungarn* II. 388. l.
Gr. Dessewffy: *Hitel Taglalatja* 137. l.

haladásra, csak azt akarják, hogy elfogulatlan szemmel vizsgálva a fényt és árnyékot az emberi történetben, csalódás nélkül s türelmes szellemmel fogjuk fel az emberi törekvések értékét.

Körülbelül azt mondják, a mit oly szép versekben Vörösmartynk is elmondott, midőn Bentham és Széchenyi nyomán *Gondolatait a könyvtárban* e kérdésekhez fűzi: «Hol a nagyobb rész boldogsága? — Ment-e a könyvek által a világ elébb?»

És midőn úgy látja, hogy az emberiség mindig újra kezdi a tűrést és tanulást, nem a tétlen kétségbeesést hirdeti:

Ez hát a sors és nincs vég semmiben?
Nincs és nem is lesz, míg a föld ki nem hal
S meg nem kövülnek élő fiai . . .
Mi dolgunk a világon? Küzdeni
Erőnk szerint a legnemesbekért.

A haladás elméletét Széchenyi kapcsolatba hozta a nemzetek s egyének életkorának párhuzamával. Kossuth, ki az emberi perfectibilitást végtelenebbnek hitte, mint Széchenyi, azt a párhuzamot pusztá szóvirágnak mondja.¹

Mindenesetre oly szóvirág, mely a régiségtől kezdve maig igen sok gondolkodóra csábítóan hatott.

E párhuzamot először Annæus Florus fejt ki római történetében. Szerinte a római nemzet serdülő kora a királyok uralmára esik s majdnem kétszázötven évig tartott. Következett kétszázötven éves ifjúkora, mely alatt Olaszországot legigázta. Virágzó kétszáz éves férfi kora Augustus Cæsarig tart, a mikor az egész világot meghódítja.

¹ Id. m. 33. l.

Augustustól majdnem kétszáz esztendő telt el az író századáig, a mikor Róma a Cäsarok tehetetlensége miatt mintegy megöregedett.

Némelyek szerint Florus e felosztást Senecától kölcsönözte.¹

Florus metaphoráit sokszor alkalmazták vagy az emberiség, vagy az egyes nemzetek korszakaira.

II. Pius pápa, midőn a mantuai congressuson (1459.) a török ellen harczra hívta a keresztyéniséget, így rajzolta a veszélyt:

«A mi ellenségünk az ifjúság erejében, az évek virágában van s vállalkozó szellemű; csalódik az, ki azt hiszi, hogy a gazdag s fegyverhez szokott és uralomra vágyó ifjú egyhamar pihenni fog».²

Bacon a nemzetek életkorát meg is határozza kedvteléseik jellemzésével: valamely állam ifjú korában — úgymond — a harczyi kedv virágzik, férfikorában az irodalom, hajlottabb korában mind a kettő, öreg korában a mesterségek és a kereskedés.³

A nemzetek korainak e metaphorikus jellemzését többnyire a haladási elmélet hívei szeretik használni, mint már Széchenyi példája mutatta. Robespierre is beszélt «a nemzetek gyermekkoráról».

Saint-Simon, a rajongó philosophus, kinek tanítványától, Infantintól Széchenyi óvta a magyar közönséget, egészen úgy gondolkodik a haladásról és az emberiség életkorairól mint Széchenyi.

Csakhogy máskép jellemzi ez életkorokat. Saint-

¹ Annaeus Florus *Epitome Rerum Romanarum* Lemaire kiadása. Paris 1827. — ² Zinkeisen idézi a *Geschichte des Osm. Reiches* című művében. — ³ Lasaulx idézi: *Neuer Versuch einer Philosophie der Geschichte*, München 1857. 30. l.

Simon szerint az emberiség gyermekkorában épít, mint az egyptomiak, ifjúkorában művész, mint a görögök, érettebb korában harczias, mint a rómaiak és a középkor; és a XIX. század elején, a Saint-Simon korában, olyan, mint a negyven vagy negyvenöt éves ember, azaz többé nem harczias, hanem philosophnak készül. A moralistának feladata megszabni az emberiség életkorához illő kötelességeket.¹

Hegel történetphilosophiája a kelet ókori történetét a történet gyermekkorának nevezi, a görög történet szerinte az ifjúkor, a római a férfikor, a keresztyén germán világ az öregkor. A természetes öregkor a gyengeség kora, a szellem öregkora azonban tökéletes érettségét jelenti, melyben mint szellem visszatér ez egységhez.² Quetelet szerint is az emberiség csak úgy fejlődik, mint az egyén; physiologiai élete lassanként az értelmi erő élete lesz. Quetelet vizsgálatai természetes eredményének hirdeti a perfectibilitás tanát.³

A francia forradalom idején Adelung azt tanította, hogy minden egyes nép áthaladna az emberi élet korain, ha haladásában nem gátolnák idegen befolyások. Wagner, a történetphilosoph, Széchenyi kortársa, az emberi élet fejlődési szakaszait alkalmazza az emberiség fejlődésére. Néhány évvel később Krause azt mondja, hogy minden emberi társulásnak vannak életszakaszai, a csíra életétől a fejlődés érettségéig.⁴

¹ Faguet: *Politiques et Moralistes du XIX. Siècle II.* Série. V. Edit. Paris 1903. 24., 25. ll. — ² Hegel *Werke*. II. Auflage. Bd IX. Berlin 1840. 124—134. l. — ³ *Sur l'homme* Bruxelles 1836 II. 285., 342. ll. — ⁴ Goldfriedrich: *Die historische Ideenlehre in Deutschland*. Berlin 1902.

Comte Ágoston és Spencer is az egyén és társadalom fejlődésének párhuzamából indulnak ki.

Gobineau szerint ifjú nemzetekből vének lesznek s a vénség haláluk közelségét jelenti. Gobineau ellenfele, Pott is azt hiszi, hogy a nemzeti s egyéni fejlődés hasonló, fiatal nemzetekből idővel öreg, tehetőségben érett nemzetek lesznek.¹

Lasaulx történetphilosophiájának központjában találjuk a tárgyalt párhuzamot. Kiszámítja, hogy egy nagy, erős és fejlődésében nem zavart nép körülbelül két vagy négyezer évet él s életéveinek fele esik állami életének virágkorára, mint Babylon, Róma, Byzancz és a német-római császárság története mutatja.²

Nagy történetírók is használják az életkorból vett metaphorákat. Macaulay az európai nemzetek gyermekkoráról beszél, midőn a papság gyámságára szorult.³ Mommsen a római császárságot jellemezve azt mondja, hogy az «öregkor nem bir új gondolatokat és alkotó munkásságot kifejteni és ezt a római császárság sem birta megtenni».⁴

Nemrég nálunk gróf Vay Péter is azt írta: «Egy népfajnak csak úgy mint az embernek, meg van a maga kora. Felnevelni csak idővel lehet. Erőszakkal megöregíteni lehetetlen».⁵

«Hinnünk kell benne» — írja Herczeg Ferencz — «hogy a szabadon fejlődő nemzetek élete hasonlatos az egyes emberekéhez. A gyermekkorra az

¹ Pott, *Ungleichheit der Racen* 1856. 81. l. — ² Lasaulx id. m. 140 l. E könyvre Kautz Gyula figyelmeztette a magyar olvasóközönséget Széchenyi akadémiai kiadásához írt gazdag tartalmu előszavaiban. — ³ *History of England* I. 46. (Tauchnitz.) — ⁴ Id. h. 14. l. — ⁵ *Budapesti Szemle* 1906 június 347. l. (A Fülöp szigetcsoport lakóiról írva.)

ifjúság, a férfikorra az aggság következik. Anglia Cromwell idejében mondott búcsút ifjúkorának és Waterlooónál érte el férfikorának teljét. Angliában sokan a délafrikai háború óta csendes borzongással érzik a közeledő vénség hűvös lehelletét». ¹

Az írók e sora Annæus Florustól napjainkig nemcsak a metaphorák életének hosszúságát bizonyítja. Philosophusok és történetírók fontos következtetéseket is vonnak az ember és a nemzetek életkorának hasonlóságából.

Hiszen ha Homéros és Aristoteles korára vagy Shakespeare és Ibsen tragédiáira csak egy összehasonlító pillantást is vetünk, nem tagadhatjuk, hogy vannak a nemzetek és az emberiség fejlődési korszakaiban különbségek, melyek feltűnően egyeznek az emberi életkorok különbségével. Ez egyezés társadalomtudományi vonatkozásairól itt nem szólhatunk. ²

A történet terén maradva úgy véljük, hogy a párhuzam gyöngéje leginkább utolsó részében, az öregkor s a közeli halál megállapításában rejlik.

Ha visszapillantunk egy nemzet befejezett történetére, könnyű megállapítanunk a gyermekkort, vagyis a mythosképzés idejét, majd az ifjúkort, mikor a phantasia élénk működése, s a vérmérséklet hevessege a feltűnő jellemvonások, azután a reflectáltabb korokat és az elgyengülést. Noha itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a felbomlás nemcsak a nemzeti cultura belső feloszlá-

¹ *Angol típusok III (Az Ujság 1906 augusztus 19.)* —

E vonatkozásokat szépen tárgyalják irodalmunkban Pulszky Ágost (*A Jog- és Állambölcsészet Alaptanai* Bpest 1885. 79. l. s tovább) és Concha Győző: (*Poîtika* I. 219.)

rájának következése, hanem sokszor a szerencsétlen
külső erőszak hatása.

Élő nemzeteket vizsgálva, elég könnyű történe-
lők fiatalága után ítélve szólnunk a nemzet ifjú-
ságát és sokat ígérő erejéről vagy még kezdetleges álla-
potáról és óvatos bánásmódot kívánó gyöngeségé-
ről. De a férfikor vége vagy éppen a halálhoz köze-
ledő öregkor megállapítása annál nehezebb.

II. Pius 1459-ben jól jellemezte a török fiatal-
ságát és jövőjét, de a XVII. század diplomatái,
kik már emlegették a török birodalom vesztes be-
tegségét, kevésbé biztos talajon mozogtak és azóta
a török százados betegségével még él és néha
kemény csapásokat osztogat. Nagyon nehéz s
majdnem lehetetlen a még élő nemzet vesztét vagy
elgyengülését megjósolni, bármily vén is története.
Herder, ki szintén szereti az egyéni életből vett
hasonlatokat, a japánról azt jóslta, hogy mint
a csiga házába vonul és míg az európai népek a
tökéletesség elérhetetlen pontja után törekednek,
Japán ott marad, hol évezredek előtt volt. És ime,
a vén Japán megifjodott és legyőzött egy nagy
nemzetet, melynek még ifjú, európai culturája
volt. Ép ily tanulságos Herder jóslata a magya-
rokról. Lasaulx, a nemzeti s egyéni élet párhuzama
alapján, azt jóslta 1857-ben, hogy a lengyelek,
olaszok, magyarok és új-görögök újjászületési tö-
rekvései csak nemes reminiscentiák értékével bir-
nak. A német birodalom feltámadásában sem hitt.
Aligha nem így járnának azok is, kik az angol
nemzet vénségét akarnák megállapítani abból a
körülményből, hogy története régi s hogy a hő-
vérű Percy utódjai ma békés polgárok, sőt talán
bankigazgatók.

A nemzetek életében titokzatos erők működnek; ebben az életben kétszer s többször is virágzik az ifjúság.

Ha Széchenyi ez igazságot elismeri, nem kellett volna a jövőbe vetett hitének biztossága végett kételkednie a magyar multjában. De bármit érejenek történeti eszméi, jelentőségek igen nagy volt lelki életében s ily módon nagy hatással voltak nemzetünk történetére is. Ezért kell komolyan és kegyelettel foglalkoznunk velök.

TELEKI LÁSZLÓ ÖNGYILKOSSÁGA.¹

A *Magyar Figyelő* 10-ik számában Kalmár Antal Teleki László születésének századik és halálának ötvenedik évfordulója alkalmából kijelenti, hogy Teleki László tragédiájának okai még mindig nincsenek tisztázva. Kálóczy Lajos és Lukács Mór, a kiket Kónyi Manó idéz nevezetes gyűjteményében, Kalmár szerint súlyosan tévedtek, amikor Teleki halálát abból az összeütközésből magyarázzák, melyet a határozati párt vezérének felkérésén a felirat czélszerűségéről keletkező meggyőződése támasztott. Kalmár Beksicsnek a *Milleniumi Történet* X. kötetében közzétett magyarázatát sem fogadhatja el, mert nem a császárnak adott szó és a politikai szereplés dilemmájából kívánja megértetni Teleki szörnyű elhatározását; Kalmár szerint «mindezt Teleki Lászlónak most felújult ötvenéves emlékezeténél szó nélkül magynyi egyértelmű volna a nemzeti történelemben beoltott vastag tévedések vétkes ignorantiájával».

Kalmár tehát új alapon igéri fölfejteti a tragédia sokat vitatott okait. Szerinte Teleki László 49-es meggyőződése jutott kibékíthetetlen ellentétbe azzal a 48-as szereppel, melyet a sors rákényszerített a határozati párt vezetőjére.

¹ 1911. Magyar Figyelő.

Nagy érdekekkel olvastuk Kalmár fejtegetéseit már csak azért is, mert régóta érezzük, hogy Kálóczy és Lukács figyelemre méltó értesültséggel, de nem egészen megnyugtató lélektani tapintattal magyarázták Teleki halálát. Inkább politikai, mint lélektani formulát kerestek. Másrészt kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy Kalmárnak nagyon is egyszerű formulájában sem nyugodhatunk meg; azt hisszük, hogy Teleki öngyilkosságának megértéséhez csak szövevényesebb lélektani és történeti mozzanatok kutatása után férhetünk.

I.

Teleki László szellemi és lelki életének gazdagságából hiányzott az alkatrészek vegyületének kellő aránya. Költő volt, de phantasiájában több az izgatottság, mint a nyugodt alkotó erő. Phantasiája nyugtalanította belső világát akkor is, midőn lemondva a költészetről, a cselekvés terére lépett. Becsületes lélekkel ragaszkodott elveihez, de mégis inkább az impressiók embere. «Erélyes néha — mondja róla találóan Szemere Bertalan — a szenvedélylyel határos, de akaratereje gyönges. Mindig az elsők közt lesz, első soha, ő soha sem fog initiálni, kivált ha ellenzést több oldalról vesz észre. Legfölsőbb cabinet, nem a tett embere ... Telekiben sok szellem van, de kevés határozottság, önállósággal nem bír, mindig kétkedik.»¹

Benyomásokat könnyen magába fogadó természete gyakran különös helyzetekbe sodorja Tele-

¹ Szemere Bertalan 1852-iki Naplója, Összegyűjtött munkái I. k. 151. l. Szemere éles szemmel, bár feltűnő elfogultsággal bírálhatja Telekit.

ízit. Nagyon jellemző, a mit e tekintetben Pulszky Ferencz beszél róla: «Teleki herczeg Czartoryski-nak, az 1830-iki lengyel nemzeti kormány fejének, énézeteit a nemzetiségek tekintetében tökéletesen feltanulta. Politikájának alapelve azóta az volt, hogy minden nemzetiségnek van joga önálló nemzeti életre, sőt territoriumra is, s ezt annyira hitte, hogy egyszer ha jól emlékszem, 1851-ben nagyobb társaságban a Golescóknak és Bratianoknak világosan megmondotta, hogy még azon kérdés fölött is, vajon független legyen-e Erdélyország, tartozzék-e Magyarországhoz, vagy Rumániához akar-e csatlakozni, Erdélynek általános szavazati joga fog dönteni. Erre valamelyik a jelenlévő magyarok közül megkérte, ne beszéljen ilyeneket, mert ha ezt otthon megtudják, hazatérülőknek fogják mondani. Teleki lemeré, megfordult, felkereste a szalonban gróf Andrássy Gyulát, s megkérte, hívja ki nevében azt, ki őt most oly mélyen megsértette. Andrássy megígérte a segédkezést, de megkérdezte a sértés körülményeit s mikor Teleki ezeket elmondta, megkérte, keressen magának francia segédet, mert ily esetben magyar nem teheti meg neki a baráti szolgálatot, hiszen senki sincs köztünk, ki Erdélyt bármi körülmények közt odaadná a románoknak».¹

A ki ennyire fogékony mások nézetei iránt, ennyire érzékeny s oly daczosan büszke, nem könnyen fér meg az emberekkel. Teleki csupa gyöngédség s heves érzés, s mégis mint Pulszky írja, «nem tudtam embert, kivel nehezebb lett

¹ Pulszky: Életem és korom II. 256. l. Kónyi Manó is hallotta e történetet gróf Andrássytól.

volna megélni». Belső zaklatottság tör ki gyakori párbajaiban és összekocczanásaiban. Csak akkor érzi magát türhetően, ha egész lélekkel élhet oly feladatnak, mely dicsőségét növeli, s lelkiismeretét kielégíti. Ilyenkor szenvedélyessége kifelé összpontosul, makacsul következetes és önkínzó tépelődése csillapul. De ha kizökkentik a körülmények az ily cselekvésből, viaszasülyed háborgó énjébe, undor ül ki arczára, halálvágy s öngyilkos sejtelmek marczangolják.

A szabadságharcz idején Franciaországban volt, mint a magyar nemzet képviselője. Remélte, hogy a francia kormányt tevékeny segítségre bírja. Ez az ügy nagyon elfoglalta lelkét. De minő akadályokba ütközött. Bastide, a külügyminiszter, arról volt meggyőződve, hogy a magyarok mint a lengyelek, erős katolikusok s a szlávok közt a legkifejlettebb nemzet. Teleki L'herbette képviselőben bízott, mert azt hitte róla, hogy a magyar ügyet a legjobban ismeri. Pedig L'herbette nem volt tudósabb a keleti ügyekben Bastidenál, Erdélyt a szultán tartományának hitte. Végre 1849 júniusában úgy látta Teleki, hogy a francziák nem törődnek a magyar ügygyel. Ekkor kétségbe volt esve, elkiváncozott Párisból. «Falba ütöm fejemet — írja Pulszkynak — «ha még tovább itt kell maradnom . . . A ki továbbá itt-létemet akarja, esküdt ellenségem, haláloamat óhajtja».¹

Tevékeny marad ezentúl is, de tört hittel, folyvást megújuló rossz sejtelmekkel és a megsemmisülés vágyával. «Látod barátom — írja

¹ Pulszky u. o. 250. és 313. ll.

Klapkának, 1850-ben — az én lelkemben is apadtak a remények, s észreveszem, hogy ezt nem betegség szüli bennem, hanem hogy ez a jelen röőrülmények helyes felfogásából ered. Oh! ez tévétségbeejtő! Élni, csak azért, hogy éljek — én idhhoz nem tudok. Az élet csak ráma előtttem, nincs becse, ha abban a festmény hiányzik... ömód nélkül szenvedek lelkileg, ez hat testemre is; roorús színben látom magamra nézve a jövőt, és ezért lankadok! Isten adja, hogy szabadulásunk tevéjét megérjem! Alig hiszem. Az én gépem szétromlik idő előtt. Nem látom többé Kánaán földjét... Adjon az ég sikert nemes működéseidnek; szeretnélek követni én is, de én, úgy látszik, szerencsétlen csillagzat alatt születtem...» «Mi tekeresnivalóm is van e világon» — írja 1851-ben — «mikor nincs célja életemnek?» «Üreseknek, unalmasoknak nevezem leveleimet» — írja 1852-ben — «igen, mert ezek csupán lelkem állapotát tükröztetik vissza és enmagamat is, lelkestül, testestül üresnek és unalmasnak érzem és vallom. Pedig kellemes napokat töltök...» «Félek, félek, ha mindennek vége lesz Párisban, úgy aztán nem fogom napjaim súlyát sokáig elczepelelhetni». «Reám nézve csak két alternatíva lehető» — írja 1854-ben «vagy nemsokára haza, vagy nemsokára a sírba!» Midőn ugyanez évben Batthyány Kázmér halálát jelentí Klapkának, így folytatja: «Nem bírom leírni, mit érzek! Nagyon fájdalmasan érintett a csapás! Szívesen cserélnék vele helyet és feküdnék ott, hol ő».¹

¹ L. Teleki Leveleit Klapka György Emlékeimből című munkájának függelékében.

Lelkén ezt a melankólikus borút testi szenvedések is növelték. Alig negyven éves korában írja Klapkának: «Egészségem helyreállításával foglalkozom, de ez nem akar sikerülni. Mintha átok feküdne rajtam, s mindenem, a mihez fogok. Valamint egyébben sem, úgy egészségemre nézve sem érek czélt». Többször megújulnak panaszai erős fejfájásról, szédülésről, gyomorgörcsökről. Idegrendszere rossz állapotban volt. Szemere 1857-ben nervozusnak, később idegbetegnek mondja. Szemeréhez intézett 1851-iki levelében írja Teleki Szemere Bertalanné betegségére czéllozva, «én az efféle nervozus affektatiókat ismerem». Ideges melancholiájával együtt jár rendkívüli szórakozottsága, önuralmának pillanatnyi elvesztése, a mi csudálatosnak látszik oly férfiban, a ki a sértésnek csak látszataért is szembe szállott a halállal.

Szóval, úgy látjuk, hogy Teleki László azok közé tartozott, kiket természetes hajlam sodor az öngyilkosság felé. Kivételesen kedvező körülmények talán megkimélték volna a katasztrófától. De a szabadságharc és az emigratio viharában ki nem kerülhette az örvényt.

II.

A csüggesztő hangulatokból kiemelte Telekit az 1859-iki háború. Kilencz évi időköz után most először váltott levelet Kossuthal, kivel a nemzeti-ségi kérdés miatt és más okból is ellentétbe jutott. 1859 május 6-án megalakult Párisban a Magyar Nemzeti Igazgatóság Kossuth Lajos elnöklete alatt.

Kossuth mellett Teleki László és Klapka voltak az igazgatóság tagjai. Piemont és III. Napoleon támadása Ausztria ellen felizgatták az emigratio reményeit.

Teleki Lászlónál aligha volt valaki izgatottabb. Kossuthhoz írt leveléből, melylyel az elnököt Londonból a harcz terére hívja, hogy a veszekedő emigransokat rendbe szedje és a magyar szabadság hajóját a révbe vezesse, kiérezhető Teleki forró szenvedélye. «Naponta imádkozom Istenhez, hogy hozzon ide mentül előbb. Kezemet szívemre téve állítom, mint erős hitemet, hogy seholsem voltál valaha szükségesebb, mint most itt».¹

Teleki életébe most új tartalom ömlött, most már az üres keretbe kép volt foglalva. De mint Kossuth írja : «lecsapott reményeink derült egeről a villafrankai villám!» Azonban az emigratio föltött újra felderült a remény ege. Mert hiszen a villafrankai villám nem végzett az olasz kérdéssel. Az új bonyodalmak előre láthatók voltak és az emigratio sürgött-forgott, hogy Ausztriát új háborúba döntse. Teleki Lászlót ekkortájt nevezte Kiss Miklós a magyar diplomaták főnökének. És Teleki remélte az európai háborút 1860 elején «a conjuncturákból ítélve», reményét Komáromtól haza is üzente, hogy megnyugtassa az otthoniakat. Garibaldi szeptember 6-án Nápolyba vonult, 10-én Kossuth, Teleki és Klapka Cavourral egyezséget kötöttek Turinban. Cavour támadást várt Ausztria részéről s «Magyarország hathatós közreműködését» szerette volna megnyerni. Négy nap mulva a Magyar Nemzeti Igazgatóság turini

¹ Kossuth : Irataim az Emigrációból. I. 333. l.

körlevele biztosította az emigránsokat, hogy a már «sikerésítésbe vett előkészületek a legjobb kilátásokra, többre mint kilátásokra jogosítanak».

Teleki László e körlevél megírása után Genfbe utazott, itt szeptember vége körül a magyarországi központi bizottság egyik befolyásos tagjával találkozáván, megizente az otthoniaknak, hogy a központi bizottság küldje ki egyik parancsnokát, a Nemzeti Bizottsághoz, «minek következtében aztán a kijöttel teljesen meg lehessen állapítani a működési tervet, mely jövő (1861) tavaszkor foganatba menend».

November elején valóban kiment valaki (Komáromy?) Genfbe Telekihez és minden tekintetben megnyugtatta az Igazgatóságot. Megnyugtatta Telekit az iránt, hogy «otthon nem akarnak kibékülni az osztrákkal, mindent a háborútól várnak» és biztosította az Igazgatóságot, «hogy mindent bátran megigérhetnek szövetségesüknek, ők (az otthoniak) beváltandják ígéretüket». Hogyis ne várt volna Teleki minden jót, mikor maga Victor Emanuel november közepén kijelentette Klapka előtt abbeli reményét és meggyőződését, hogy a jövő tavaszkor a dolog háborúra kerül, mert az osztrák bizonyosan meg fogja őt támadni. Teleki László november vége felé Genfben még egy hazai küldöttel (Ivánka Imre?) találkozott, ki Londonban Kossuthtal értekezett s Genfen át haza igyekezett. Teleki örömmel tudta meg e küldöttől, hogy miben állapodott meg Kossuthtal Londonban. E szerint 1861 tavaszán, a biztosra várt háború idején, az olasz segédcsereg Károlyvárosig nyomulna előre, Vetter légioja és

Garibaldi önkéntesei a Muraközbe mennének.¹ Ily tervekkel volt Teleki elfoglalva, ily reményeket ringatott lelkében, midőn 1860 november 26-án jelentette Kossuthnak Genfből, hogy sürgős személyes ügyben el kellett utaznia, de útja nem veszélyes.

Teleki nem sejtette akkor, hogy drezdai útja, a rég óhajtott Kánaán földjére viszi, hogy 1861 tavaszán valóban ünnepelni fogják a hazai földön, de nem Garibaldi és Kossuth társaságában, nem a bosszúálló olasz-magyar-francia légiók élén.

Hogy sürgős volt a drezdai út, abban nem szabad kételkednünk. De bizonyos, hogy vigyázatlan volt a drezdai utazás, az idegen névre szóló angol útlevéllel. Szabad talán föltennünk, hogy Teleki hirtelen utazását a sürgetőnek érzett személyes ügyön kívül a szellemes melancholikusok szokásos vándorörsztönének is tulajdoníthatjuk.

Szemere Bertalan 1857-ben írja Telekiről, hogy «vándorol, mint az örök zsidó, sehol sincs nyugta». Vagy tiz-tizenkét napra tervezte drezdai útját. «Mihelyt visszakerülök ide, azonnal írok — írja Kossuthnak Genfből november végén — s azontúl minden tekintetben számíthatsz reám». Tudjuk, hogy Kossuth többé nem számíthatott reá. 1860 december 17-én a szász rendőrség elfogta és Ausztriába hurczolta. Egyelőre Josephstadtba vitték. Ez erősebb villámcsapás volt Telekinek, mint a villafrankai. Nem a haláltól félt, hiszen nem tréfából, hanem komoly őszinteséggel írta még Genfből 1860 aug. 13-án Kossuthnak:

¹ Az emigraczióra s Teleki működésére és reményeire vonatkozó adatokat Kossuth id. művének első három kötetéből vettük át.

«Sokat felteszek a régi conservativekről, azt is, hogyha módjukban volna, mindnyájunkat verpadra küldenének, s ezt *talán nem is igen venném nekik rossz néven*».¹ De ez a hirtelen kiragadtatás szenvedélylyé vált foglalkozása köréből, az önvád, hogy megfontolatlan utazásával ártott az emigratio már-már megvalósuló céljainak,² türhetetlen súlylyal nehezedett lelkére. Fogságából megizente Vay Miklósnak, hogy vagy utasítsák ki külföldre, vagy vigyék Magyarországra és ott állítsák a törvényes bíróság elé. Vay megkapta az izenetet, Teleki Bécsbe került s a Landesgericht vallatóra fogta. De Teleki nem ismerte el az osztrák törvényszék illetékességét s mivel azt hitte, hogy Vay nem tudja, mi történt, megírta neki, hogy hol van elfogva. Báró Vay Miklós segíteni akart Telekin. Nem izente meg neki, hogy mit akar érte tenni, a miért Teleki később neheztelt reá, de talán nem is izenhette meg, vagy talán azt hitte jó szándékkal, hogy szolgálatot tesz a szegény fogolynak a titkolózással is.

Ily kevéssé birjuk kiszámítani tetteink hatását. A jólelkű Vay, ki örömében sírt, hogy Telekinek visszaszerezheti szabadságát, nem tudta, hogy mikor 1860 december 30-án a Burgba vitette a mit sem gyanító grófot, gyászos végű meglepetést szerzett régi barátjának és rokonának. Telekinek azt mondták, hogy Vayhoz viszik. Egyszerre csak a császár előtt termett, ki mögött Vay Miklós és Crenneville tábornok állottak. A császár nagylelkű volt. Elmondta Telekinek, hogy tudja,

¹ Kossuth: Irataim II. 500. — ² L. Podmaniczky: Naplótöredékek III. 107.

mennyit conspirált ellene, de kibocsátja mégis három feltétel alatt: 1. hogy nem megy többé külföldre, 2. hogy lemond a külfölddel való minden ellenséges összeköttetésről és 3. hogy tartózkodik egyelőre minden politikai tevékenységtől.¹

A gróf meg volt hatva a váratlan kegyelem által. Érezte ugyan mind a három feltétel súlyát, de ideges zavarában a legnyomasztóbbnak látszott előtte a harmadik. Azért becsületszavával megígérte az első két feltételt s csak azt kérdezte a felségtől, hogy az ország politikai tevékenységében részt vehet-e? «Óhajtom, hogy Ön attól egyelőre (vor der Hand) tartózkodjék», így hangzott a válasz. Teleki ezt is fogadta s a kihallgatásnak vége lévén, az ajtó felé haladt, de visszafordult s körülbelül így szólt: «Bocsássa meg felséged elfogultságomat, ez az oka annak, hogy majdnem feledtem köszönetemet nyilvánítani».

Teleki szabad volt külsőleg, mikor a Burgot elhagyta, de belsejében egy szörnyű gondolat lett úrrá. Kossuth Lajos, midőn gróf Teleki László pályájának végét oly behatóan vizsgálja, előadja, hogy az emigratio vezetőinek felfogása szerint ezt kellett volna válaszolnia Telekinek a Burgban: «Hatalmában vagyok Felségednek, tehet velem, a mit akar, de az egész mívelt világ által elismert

² Az adatokra nézve követtük eddig Teleki levelét Jósikához, melyet Kónyi Manó fölvelt gyűjteményébe és Kossuth is lenyomatott. A három feltétellel nézve inkább a Wiener Zeitung közleményét követtük. Ez megjelent a Pesti Napló 1861 január 4-iki számában, hol a fogadtatásról több más hiteles részlet is található. A Napló e közleményeit Kossuth átvette Irataiba. A kihallgatásról és Teleki haláláról igen jó megjegyzései vannak Kecskeméthy Aurélnak. (*Vázlatok egy év történetéből. Pest, 1862.*)

nemzetközi jog megsértésével kerültem hatalmába; én e jog szentségére hivatkozom s annak élvezetébe visszahelyezésemet várom Felségedtől».

Valóban így kellett volna beszélnie Telekinek, hogy megmenthesse lelkének nyugalmaát s hogy nevétől a gyanúsítás kísérletét is elriassza. És így is beszélt volna, ha idegrendszerre annyira edzett, hogy ily meglepetéssel, ennyi hirtelen reárohanó különböző benyomásokkal szemben meg bírta volna menteni önuralmát. Még közvetlenül drezdai útja előtt magasan lobogott lelkében a forradalmi láng, ekkor még azt írta Kossuthnak, hogy «politikai szilárdságra és tántoríthatatlan forradalmi kitartásra nézve csak maga-magáért áll jól».¹ De azóta sok történt rövid idő alatt. Már a villafrankai béke előtt oly ideges volt, hogy «keze reszketése miatt» nem írhatott annyit, a mennyit szeretett volna. Drezdából betegen szállították Josephstadtba, roncsolt idegekkel érkezett a Burgba. A fejedelem megjelenésével s nagylelkűségével erősen hatott reá, a hála érzete foglalta le impressionabilis lelkét s kizavarta onnan teljesen a forradalmi lelkesedést. Pillanatnyi zavarában csak arra gondolt, hogy az otthoni politikai tevékenység szabadságát mentse meg magának. Pedig az a vor der Handdal jelzett kikötés nem sokat jelentett, ez a kikötés nem is igen zavarta később Telekit. Tévednek azok, kik e ponton keresik Teleki lelkiismereti küzdelmének oldhatatlan csomóját. De a midőn Teleki a két első pontot megígérte, a mikor megfogadta, hogy az emigratióval nem érintkezik többé s nem lépi át a monarchia

¹ Kossuth : Irataim III. 289. l.

határát, önmaga ellen vétett. Nem akarjuk ezzel elismerni az emigratio részéről felhangzott vádaskodás jogosságát. Teleki semmit sem tett, a mi férfiúi méltóságához illetlen lett volna. Nem könnyörgött kegyelemért, nem ígérte elveinek feladását, csak azt ígérte, a mit a börtönbe visszatérve úgy is kénytelen lett volna megtenni. De az említett fogadalmakkal beteg lelkét fosztotta meg utolsó támaszától. Emlékszünk, hogy az 1859-iki háború mennyire kiragadta életundorából, azóta a forradalmi exaltatióba merítette háborgó énjét, s most a Burgbeli jelenet után nem csupán a külső kényszer, hanem saját ígérete is eltiltotta a forradalmi működéstől. «Értik — írja Heves-megyének vagy két hónappal a bécsi audientia után — tisztelt honfitársaim, mily kín volt nékem, a szász kormány példátlanul aljas büntette következtében, ily működési körből erőszakosan kiragadtatni. Egy félben szakadt hivatás minden hű kebelre nézve nem egyéb egy kettémetszett életnél». Méltán emeli ki Kossuth Lajos e nyilatkozat fontosságát. Tragikus mélysége van az idézett soroknak, Teleki utolsó szenvedéseinek forrását világítják meg. A romboló dæmon, mely hívta a megsemmisülés felé már régebben is, most végleg hatalmába kerítette. Érezte lelkében e dæmon szavának kényszerítő erejét, mindjárt, mihelyt a császártól eltávozott. «A gróf alig ismerhetők meg — írja a *Pesti Napló* 1861 január 4-én — hosszas száműzetése, betegeskedés, utazások s kedélyingerültsége nagyon megtörték». Egészségi állapota miatt néhány napig még Bécsben maradt, már akkor tudomása volt arról, hogy megkegyelmezésén mennyire megütközött az emi-

gratio. A sértő vádak még növelték az önvád kínját. Teleki László már ekkor, tehát 1861 januárjának legelső napjaiban mondotta Lukács Móricznak, hogy «életének okvetlenül véget fog vetni».

Haza érve, ő lett az országnak legnépszerűbb embere. Lukács Móricz erre azt jegyzi meg: «mi okból? azt akkor sem tudta volna, most sem tudná senki kielégítőleg megfejtetni».¹ De talán szabad erre nézve föltevést kockáztatnunk. Zemplénmegye Telekihez intézett feliratában olvassuk: «Csakhamar azonban nemzetünk dicsőségével találkozunk önnek balesetében, midőn nemcsak az összes magyar nemzet fájdalma jajdult fel, hanem a külnépek s az egész közvélemény is, honfiaink iránt még soha nem mutatott érdekeltséggel szólaltak meg, a nemzetközi jogoknak a gróf úr személyében lett botrányos megsértése miatt s követelték és ki is vívták bekövetkezett szabaddá tételét».² «Tehát az európai beavatkozásnak tulajdonította a magyar közvélemény Teleki kiszabadítását. Az önkényuralom európai megaláztatását, a nemzet sorsa iránt felújult általános részvétet s egyszersmind a nagynevű hazafi visszatérését az elégtétel büszke érzetével fogadta a nemzet.

Ebben látjuk nagy népszerűségének okát. A közönség nem tudta, hogy az ünnepeelt hős belső megtörtséggel fogadja az ovációkat. Az ünneplés zaja vigasztalta pillanatokra, de keserűségét is gyarapította, mert érezte, hogy nem bir meg-

¹ Lukács Móricz össz. Munkái. Kiadta Gyulai P. II. k. 445. s. kk. — ² Pesti Napló 1861. február 26.

lefelelni az általános várakozásnak. És a mellett az ünnep zaját is túlharsogta a bécsi fogadalom emléke s mindaz, a mi ezzel kapcsolatban volt.

Kínos tusáira élénk világot vet gróf Andrássy Gyula elbeszélése, ki 1861 elején találkozott vele Gyömrőn. Teleki egy külföldi lapot mutatott neki, a melyben heves támadások voltak ellene. A magyar emigratio több tagja azzal gyanúsította, hogy drezdai elfogatása kicsinált dolog volt közte és az osztrák kormány között. A dilemmából, a melybe jutottam, mondotta Teleki, menekülni másképp nem bírok, minthogy golyót röptek az agyamba. Andrássy igyekezett őt megnyugtatni. Teleki elbeszélte neki, hogy mikor a Szechenyi-requiemről a templomból kilépett, a fiatal-ság vállára emelte, kikiáltotta Magyarország nádorának és így vitte jó darabig. Ily körülmények között, mondotta Teleki, számomra nincs más menekülés, mint a halál.¹

Az emigratiótól való elszakadásának módja bántotta, önmagában nem birt védelmet találni az erre vonatkozó vádak ellen, s a népszerűség csak élesítette fájdalmát. Tehát nem abban kell keresnünk meghasonlása legvégzetesebb okát, hogy 49-es érzelmei összeütközésbe kerültek a 48-as politikával, melyet mint a határozati párt vezetője, forradalmi módon ugyan, de lényegében mégis dynastikus célzattal volt kénytelen védelmezni. Ez a két politika alapjában különbözik ugyan, de ellentétük nem kibékíthetetlen. Hiszen az emigratio tagjai nem azért ragaszkodtak a

¹ Kónyi Manó beszéli Deák Ferencz Beszédeiben III. k. 109. l.

49-hez, mintha ez lett volna politikájuk mindent kirekesztő célja. Ez csak az ultima ratio volt terveikben, a 48-as állapot helyreállítása végett, ha lehet a dynastiával, ha lehet, ellene is. A hazatérő emigránsok bármennyit izgattak ott kint a dynastia ellen, a határozathoz vagy a felirathoz vagy később a kiegyezéshez való ragaszkodásukat nem tekintették lelkiismeretbe vágó elvtagadásnak. Kossuth Lajos állásfoglalása e tekintetben kivételes. Teleki László el nem mondott beszédének tervében vannak ugyan 49-es eszmék, de azok logikailag a 48-as alapgondolat erejét támogatják. «Legyen felszólalásunk — úgymond — a szomszéd s velünk századokon át ugyanegy fejedelem alatt állott országok és tartományok minden szellemi, szintúgy mint anyagi érdeke iránt teljes méltányosságunk nyilvánítása». Így csak az beszélhet, ki érzi ugyan a multak miatt a keserűséget, de hajlandó elmenni az alkudozásban egészen 1867-ig. Teleki az 1848-as alapot tovább kívánta ugyan fejleszteni, de nem 1849 felé, hanem a demokratikus szabadságok terén a vallásfelekezetek és nemzetiségek irányában.¹

Különben utolsó lelki vívódásának magyarázatában nem kell politikai eszméinek harczára oly elhatározó súlyt helyezni. Lukács Móricz tévedett, midőn inkább szép páthosszal, semmint lélektani érzékkel azt irta, hogy «Teleki véres hulláját dobván az út közepére, melyen pártfelei őt követték és éppen a csata előestéjén, ez néma intésül szolgálhatott, szolgált is nekik, hogy tév-

¹ L. két beszédét Pesti Napló 1861 március 30. és május 15-iki számaiban.

uton járnak, mely örvényhez vezet, hova magukkal ragadják a hazát, a nemzetet is».

Kossuth Lajos meggyőző erővel czáfolta meg Lukács magyarázatát. Hivatkozott Telekinek Hevesmegyéhez küldött válaszára s magának Lukácsnak elbeszélésére, melyből kitűnik, hogy Teleki már 1861 január elején el volt szánva az öngyilkosságra s így végzetes tette nincs szoros kapcsolatban az 1861-es országgyűlés pártjainak tavaszi küzdelmeivel.

De téved Kossuth akkor, midőn nem veszi figyelembe Lukácsnak a tényekre vonatkozó előadását, melyet újabban Kálóczy Lajos, 1861-es képviselőnek elbeszélése is megerősített. Ezen két elbeszélésből kétségtelenül megállapítható, hogy Teleki helyeselte Deák politikáját. Kónyi Manó gyűjteményének Teleki Lászlóra vonatkozó fejezete rendkívül tanulságosan állítja elénk a magát halálra szánt államférfiú eszméinek hullámmzésát. Látjuk ebből, hogy Teleki az összes politikai árnnyalatok eszmeköréből felvett valamit. Egy névtelen elbeszélő szerint, kit Kónyi hiteles forrásnak nevez, Teleki László az Almásy Páltól összegyűjtött emigránsok körében kijelentette, hogy biztos értesülése szerint Napoleon hajlandó bennünket segíteni, de csak egy föltétel alatt, ha ugyanis Ausztriával semmi szín alatt sem békülünk ki. Ekkor tehát az emigránsok körében Teleki az emigratio eszmekörében marad, a Nemzeti Igazgatóság hűséges tagjának mutatja magát. Körülbelül ilyennek látszik akkor is, midőn Madarász József előtt és Tisza Kálmánnak is az Európához intézendő manifestumot ajánlja. De Tisza megmagyarázta neki, hogy a manifestumnak csak

akkor van értelme, ha az ország el van tökéelve és reá van készülve, hogy 24 órával annak kibocsátása után fegyvert ragad. Teleki tehát elállott a manifestumtól. Megnyugodott a határozatban, de ebben sem teljesen, Lukács és Kálóczy előtt Deák mellett nyilatkozott. Kálóczy előadásának hitellessége ellen Tisza Kálmánnak sem volt észrevétele, mikor Kónyi felolvasta előtte. Deák megküldte Telekinek a feliratot elolvasás és állásfoglalás végett. Teleki el is olvasta, visszavitte Deáknak, megköszönte figyelmét és szó nélkül távozott. E szótlanság sokat jelent. Teleki hátramaradt beszédtervében olvassuk a következőket: «A bécsi kormány és hazánk közti kibékülésnek, valamint egyfelől nem lehetne más alapja, mint Magyarhon alkotmányos teljes törvényes függetlenségének a 48-iki törvényeket is ideértve, teljes helyreállítása és biztosítása. Ily szempontból partolom én különösen azt a *felsőleges szerkezetet*, mely előttünk áll, szükséges, hogy minden tekintetben feltartsuk a jogalapot». A *felsőleges szerkezet* mi lehet egyéb, mint Deák felirata?

Ez az ingadozás nem politikai elvtelenség, vagy kétszínűség következése, hanem hű tükre az öngyilkosságra elszánt s akaraterejétől teljesen megfosztott lélek vívódásának.

Nem eszmék harczát küzdötte ekkor Teleki, hanem idegennek érezte magát a reászakadt körülmények közt, az a világ többé nem volt az ő világa, elméje engedett a legkülönbözőbb benyomásoknak, de megállapodni nem tudott, révedezett inkább, semmint gondolkodott. Életösztöne még küzdött a nagy elhatározással, egész erélyét csak az ellen a vád ellen összpontosítja, hogy

következetlen lett önmagához. A megyékhez intézett köszönő irataiban folyvást hangoztatja következetességét, mintha védekeznek a félelmetesen kényszerítő gondolat ellen, mely az év elejétől óta nyugodni nem hagyta.

1861 áprilisában, mint Kálóczy írja, Teleki már nagyon keveset aludt, folyton magával harczban volt, s a legnagyobb izgatottság vett rajta erőt.

Mennél inkább közeledett az idő, mikor a határozatot védelmezni kellett volna Deákkal szemben, annál fájdalmasabb volt belső küzdelme. Én Deákot nem birom megczáfolni — mondja meghitt barátjainak, Hunfalvy Pál elbeszélése szerint.

Egy nappal a felirati vita kezdete előtt Teleki Hajnik Pálékat látogatta és elbúcsúzáván, megragadta Hajnikné mindkét kezét, reszkető égő kezekkel, leányához pedig így szólt: «Nézz meg jól, hogy emlékezzél reá, milyen volt Teleki Laczi».

Május 8-ikára volt kitűzve az alsóházban Deák indítványának tárgyalása. Az emlékezetes napra virradó éjjelen Teleki László agyonlőtte magát.

Nem hirtelen keletkezett gondolatot hajtott végre, régóta küzdött a megsemmisülés vágyával, melyet a bécsi kihallgatás után többé leküzdeni nem birt. Tragikus sorsa megrendítő, ha nem is fogjuk fel halálát vértanuságnak, akár a forradalom, akár a kiegyezés eszméiért. Vértanuja volt a maga büszke becsületérzésének s fantasztikus érzékenységének, egyrészt igen is erős, másrészt igen is gyengéd lelki szerkezetének.

És tragédiájának érdekét még növeli az, hogy annak minden fordulata a nemzeti történetnek majdnem legszebb jeleneteivel kapcsolódik egybe.

TARTALOM.

	Oldal
Shakespeare kisebb költeményei	5
Deák Ferencz emléke és a katonai kérdés	17
Gróf Széchenyi István történeti eszméi	73
Gróf Teleki László öngyilkossága	177